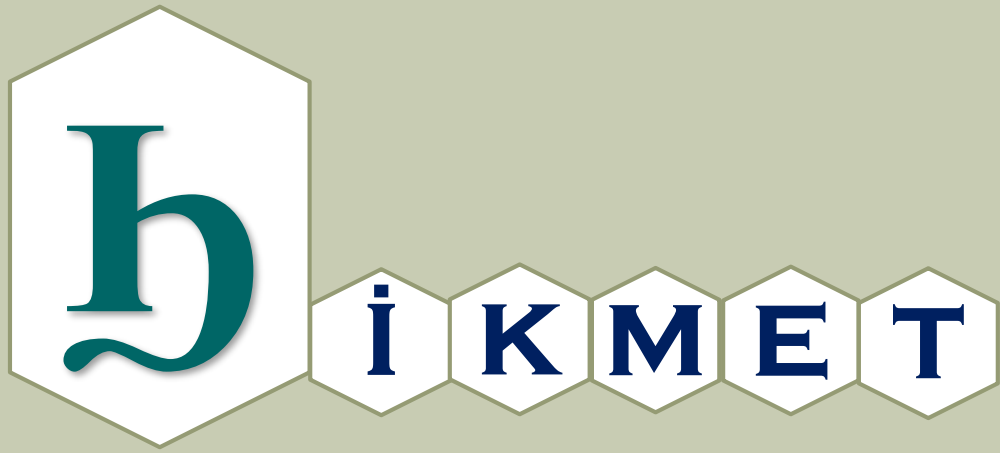

hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi
Yıl 2, Sayı 4, Bahar 2016

— հյճճճճ - hikmet - hikmet —

JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE

ISSN: 2458 - 8636

HIKMET

AKADEMİK EDEBİYAT DERGİSİ [JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE]
YIL 2, SAYI 4, BAHAR 2016

EDITÖRLER

Prof. Dr. Süleyman ÇALDAK (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet TANYILDIZ (Dicle Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim Halil TUĞLUK (Adıyaman Üniversitesi)

EDITÖR YARDIMCILARI

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Uğurlu ARSLAN (Dicle Üniversitesi)
Arş. Gör. Özkan CİĞA (Dicle Üniversitesi)
Arş. Gör. Abdulhakim TUĞLUK (Dicle Üniversitesi)

YABANCI DİL EDITÖRLERİ

Arş. Gör. Feyza İSLAMOĞLU (Dicle Üniversitesi)
Arş. Gör. Ulaş BİNGÖL (Dicle Üniversitesi)

İletişim

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/hikmet/index>
hikmetdergisi@yandex.com.tr
ISSN: 2458-8636

ﻫﯩﻜﻤﻪﺕ - ﺋﯩﻠﻤﯩﻲ - ﺋﯩﺪﯨﻴﺎﺗﯩﻲ

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Şahmurat ARIK (Kastamonu Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Atabey KILIÇ (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahir SELÇUK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal TİMUR (Dicle Üniversitesi)
Prof. Dr. Kazım YOLDAŞ (Uludağ Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Resul ÖZAVŞAR (Yarmouk University, Jordan)
Yrd. Doç. Dr. Selim SOMUNCU (Adıyaman Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan ŞAHİN (Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Dr. Mohsin ALI (Jamia Millia İslamia, India)
Dr. Abdülkadir DAĞLAR (Erciyes Üniversitesi)
Dr. Hülya CANPOLAT TAŞÇI (Universität Basel, Switzerland)
Dr. Hafez Muhammed QASIM (Shaheed Benazir Bhutto
University Sheringal, Pakistan)

**HİKMET - Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature] TÜBİTAK
ULAKBİM DergiPark Sistemi bünyesinde faaliyet gösteren uluslararası hakemli
bir dergidir. Dergide yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarlara aittir.**

EDİTÖR NOTU

Kıymetli Dil ve Edebiyat Araştırmacıları,

Türk Dili ve Edebiyatı alanındaki ilmî çalışmalara yer vermeyi gaye edinen **HİKMET - Akademik Edebiyat Dergisi (Journal of Academic Literature)** 4. sayısıyla karşınızda...

Bu sayıda klâsik şiirdeki mazmûnu anlama gayretiyle kaleme alınmış makale serisinden şairin mazmûn aynası tab'/meş'arı işleyen bir çalışmanın yanısıra XIX. yüzyılda yazılmış iki önemli belâgat kitabını mukayese eden bir makale ile yine aynı mevzu çerçevesinde Mehmed Şükrî'nin yazdığı *İlm-i Belâgat* adlı eserin metnine yer verilmiştir. Bunun dışında Ziyâ Paşa'nın *Arz-ı Hâl*'inin muhtevasını irdeleyen ve *Sarıkamış/Beyaz Hüzün* romanını millî kimlik bakış açısıyla inceleyen birer yazıdan sonra saha araştırmalarına son dönemde kazandırılan ve Recâizâde Mahmûd Ekrem'in ders notlarını ihtiva eden *Kudemâdan Birkaç Şâir* adlı eser tanıtılmıştır.

HİKMET uluslararası hakemli bir dergidir. Dergimizde, “**Eski Türk Edebiyatı, Yeni Türk Edebiyatı, Halk Edebiyatı, Türk Dili, Türk-İslam Edebiyatı, Çağdaş Türk Lehçeleri, Dilbilim, Karşılaştırmalı Edebiyat**” alanlarında hazırlanmış nitelikli akademik çalışma, derleme, tenkit ve kitap tanıtımlarına yer verilecektir.

Saygılarımızla.

Editörler

Prof. Dr. Süleyman ÇALDAK
Doç. Dr. Ahmet TANYILDIZ
Doç. Dr. İbrahim Halil TUĞLUK

İÇİNDEKİLER

Dergi Künyesi..... I

Editör Notu III

MAKALE

Eyup BARLAK

Ahmed Hamdî'nin Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî ve Ahmed Cevdet Paşa'nın

Belâgat-ı Osmâniyye Adlı Eserlerinin Mukâyesesi 1-16

Abdülkadir DAĞLAR

Şâirin Mazmûn Aynası Tab' / Meş'ar 17-31

Kezban PAKSOY

Son Dönem Belâgat Kitaplarından İbradılı Mehmed Şükrî'nin

İlm-i Belâgat Adlı Eseri [Metin] 32-52

Ferhat KORKMAZ

Ziyâ Paşa'nın Arzihâl'i Üzerine Bir Değerlendirme 53-65

Hilal AKÇA Tarihî Romandan Millî Kimliğe: *Sarıkamış/Beyaz Hüzün* 66-87

KİTAP TANITIM

İlyas KOYAOKAY

Recâî-zâde Mahmud Ekrem'in Ders Notları

Kudemâdan Birkaç Şair 88-93

Eyup BARLAK*

**AHMED HAMDÎ'NİN "BELÂGAT-I LİSÂN-I 'OSMÂNÎ" VE
AHMED CEVDET PAŞA'NIN "BELÂGAT-I 'OSMÂNİYYE"
ADLI ESERLERİNİN MUKAYESESİ**

Özet: Ahmed Hamdî-yi Şirvânî, bizde klâsik belâgatın tam kadrosunu, yani fesâhat, me'ânî, beyân ve bedî'i içine alan ilk kitap olan *Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî'*yi yazmasına rağmen uzun yıllar ilgi görmemiş ve Türkçe belâgat çalışmaları tarihinde hak ettiği yeri bulamamıştır. Genel ve yanlış kanâat, bu dönemde yazılmış ilk Türkçe örnekli klâsik belâgat kitabının Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı 'Osmânîyye'* si olduğudur.

Yapacağımız mukâyese çalışması ile 19. yüzyılın iki önemli belâgat âlimi, Ahmed Hamdî ile Ahmed Cevdet Paşa'nın birbirine tesirleri ve eserleri arasındaki ilişki gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Hamdî, Ahmed Cevdet Paşa, Türkçe, belâgat, mukâyese.

**A COMPARISON OF THE AHMED HAMDÎ'S "BELÂGAT-I LİSÂN-I
'OSMÂNÎ" AND AHMED CEVDET PAŞA'S "BELÂGAT-I 'OSMÂNİYYE"**

Abstract: Ahmed Hamdî-yi Şirvânî has not attracted sufficient attention for years and has not been able to get position in the works of Turkish rhetorique that he has deserved although he wrote the first book, *Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmanî*, which contains the full staff of the classical rhetorique such as *fesâhat, me'ânî, bedî'*. It is commonly and wrongly though that Ahmed Cevdet Paşa's *Belâgat-ı 'Osmânîyye* is the first classical rhetorique book with Turkish examples written in that period.

Through our comparison, the relationship between the works and effects of Ahmed Hamdî and Ahmed Cevdet Paşa on each other, who were the two significant belâgat scholars in the 19th century, will be shown.

Key Words: Ahmed Hamdî, Ahmed Cevdet Paşa, Turkish, rhetorique, comparison.

* Malatya Fen Lisesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi; eyupbarlak@hotmail.com

Giriş

Bu yazımızda Türkçe belâgat çalışmalarında önemli birer kilometre taşı olduğunu düşündüğümüz iki mühim eser, Ahmed Hamdî-yi Şirvânî'nin “*Belâgat-ı Lisân-ı ‘Osmânî’*”si ile Ahmed Cevdet Paşa'nın “*Belâgat-ı ‘Osmâniyye’*”si, mukâyese edilerek eserlerin değeri ortaya konulacak; ayrıca uzun yıllar Ahmed Cevdet Paşa'nın ve eserinin gölgesinde kaldığından, hak ettiği itibarı görememiş olduğunu düşündüğümüz Ahmed Hamdî-yi Şirvânî ve eseri “*Belâgat-ı Lisân-ı ‘Osmânî’*”nin değeri teslim edilmeye çalışılacaktır. Konumuzun dışında olduğundan dolayı burada belâgatla ilgili eserlerden ve belâgat tartışmalarından bahsetmeyeceğiz. Sadece Ahmed Hamdî ve Ahmed Cevdet Paşa'nın belâgatla ilgili bu iki eserini daha iyi tanıyabilmek için kısa bir bilgi vereceğiz.

Bir deyim ve bir ilmin adı olarak *belâgat*, denebilir ki ilim dünyasında en çok tarifi yapılan kavramlardan biridir. el-Câhız'dan başlayarak meşhur edebiyat mecmûalarında yüzlerce farklı tarifin yapıldığı söylenebilir. (Hacımüftüoğlu,1993: 268)

Belâgat sözlükte “sözün fasîh ve açık seçik olması” anlamında masdardır. Bazı kaynaklar bunu “ulaşmak; olgunlaşmak, erginlik çağına varmak” ma'nâsındaki bulûğ kelimesiyle ilgili görüyorlarsa da bâb ve masdar değişikliğinden dolayı bu anlam isabetli görülmemektedir. Terim olarak ise biri “meleke”, diğeri “ilim” olmak üzere iki mânada kullanılmıştır. Batı dillerinde meleke anlamında belâgata karşılık *eloquence*, ilim anlamında da *rhétorique* kelimeleri kullanılmaktadır. Meleke olarak belâgat, sözün, fasîh olmakla beraber yer ve zamana da uygun olmasıdır. Diğeri bir söyleyişle bir fikrin sözlü veya yazılı olarak yerinde, yeterince ve zamanında ifade edilmesidir. (Kılıç vd, 1992: 380)

Belâgatın bir fen veya ilim olarak sistemleştirilmesi eski Yunan'da milâttan önceki asırlarda, Araplarda ise İslâmiyet'ten önceki devirlerde başlamıştır. Sözlü ve yazılı edebiyatı bugüne intikâl eden İslâm öncesi Türk dünyasında, bu yönde bir çalışmanın varlığından söz etmek mümkün değildir. Ancak müslüman Türkler İslâm medeniyetinin teşekkülünde oynadıkları rolü, Arap dili ve edebiyatı ile belâgatı alanında da gerçekleştirmişlerdir. Nitekim Zemahşerî, Taftâzânî gibi Arap belâgatı sahasında eser vermiş büyük yazarlar Türk'tür. Müslüman Türkler Arapçayı bir ilim dili kabul ettiklerinden, belâgatı da Arapça olarak yazıya geçirmişlerdir. Bu sebeple Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları devrinde bu konuda Türkçe yazılmış bir kitaptan söz etmek mümkün olmamaktadır. (Kılıç vd, 1992: 384)

Osmanlı devrinde ise Altıparmak Mehmed Efendi'nin (ö.1623), Hatîb el-Kazvî'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ına yapılmış şerhlerden, Sa'deddîn et-Taftâzânî'ye ait *el-Mutavvel*'in muhtemelen geliştirilmiş ve genişletilmiş tercümesi olan ve *Tercüme-i Telhîs*¹ ismiyle de anılan, *Kâşifü'l-'ulûm ve fâtihu'l-fünûn* adlı eseri ile bir Mevlevî şeyhi olan Ankaravî İsmâil Hakkı'nın (ö.1632), yer yer Hatîb el-Kazvî'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ını tercüme ederek ve Hâce Cihan'ın *Menâzır-ı İnşâ* adlı eserinden faydalanarak hazırlamış olduğu *Miftâhu'l-belâga ve misbâhu'l-fesâha*'sı başta olmak üzere birçok tercüme yapılmışsa da Türkler, asırlarca belâgat konusundaki kitapları Arapça asıllarından okumuşlardır. Nitekim

¹Eser hakkında daha geniş bilgi bkz. (Kılıç, 1990; Kılıç, 2007)

medreselerde, belâgat için ders kitabı olarak Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-úUlûm*'u, Hatîb el-Kazvînî'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı, Sa'deddin et-Taftâzânî'nin *el-Mutavvel ve Muhtasarü'l-Mutavvel*'i ve bunların Molla Fenârî'nin oğlu Hasan Çelebi, Molla Hüsrev vb. kimseler tarafından kaleme alınan şerh ve hâşiyeleri okutulmuştur. (Kılıç vd, 1992: 384)

Tanzimat'tan sonra Batılı anlamda yeni mekteplerin açılması ve bunların ders programlarına belâgatın da alınması, bu konuda yeni arayışlar doğurmuştur. Artık bu okullardaki öğrenciler, belâgatı aslından okuyacak kadar Arapça bilmiyorlardı. Bunun için Türkçe belâgat kitabı telifinde bir artış görülmüştür. Bunlar Arapça belâgat kitaplarını numune olarak alan ve Arapça, Farsça, Türkçe örnekler veren kitaplardır. Esas örnek Arapça eserler ve daha çok *Telhîsü'l-Miftâh*'tır. (Kılıç vd, 1992: 385)

Bizde klâsik belâgatın tam kadrosunu yani fesahat, meânî, beyân ve bedîîi içine alan ilk kitap Ahmed Hamdî'nin *Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî*'sidir (İstanbul H.1293/M.1876). Ahmed Hamdi, aslında daha önce Muhammed b. Kays'ın *Mu'cem*'i ile Behrâm-ı Serahsî'nin *Gâyetü'l- arûzeyn*'inden faydalanarak hazırladığı *Teshîlü'l-arûz ve'l-kavâfi ve'l-bedâyi*'inde (İstanbul H.1289/M.1872) belâgatla ilgili bir ön çalışma yapmıştır. Bu eserde önce şiir üzerinde durur, şiirin tarihçesini verir; sonra aruz ve kafiye ayrı ayrı ele alır ve nihayet edebî sanatları sıralar, nazım çeşitlerini ve şiirle ilgili bazı terimleri açıklar. (Kılıç vd, 1992: 385)

Ahmed Cevdet Paşa, Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu belâgat derslerini Belâgat-ı 'Osmâniyye (İstanbul H.1298-1299/M.1881-1882) adıyla cüz cüz yayımlar. Cevdet Paşa'nın, kendisi açıklamamakla beraber eserini hazırlarken Hatîb el-Kazvînî'nin Arapça *Telhîsü'l-Miftâh* ile Hâce-yi Cihân diye tanınan Mahmûd bin Muhammed el-Geylânî'nin Farsça *Menâzır-ı İnşâ*'ından faydalandığı anlaşılmaktadır. (Yetiş, 1992: 387) Kitap neşredildiğinde büyük bir yankı uyandırır, hakkında çeşitli tenkitler yazılır ve bunlara cevaplar verilir.² Cevdet Paşa eserinin mukaddimesinde belâgatın adlandırılışı ve kadrosu konusunda Araplar arasındaki tartışmalara temas ederek kendisinin me'ânî, beyân ve bedî'i bir ilim kabul ederek ilm-i belâgat diye adlandırdığını söyler. Belâgat tarihimizde bu kitabın bir önemi de o devirde sekiz defa basılıp belâgat meselelerinin Türk aydını tarafından bir tartışma konusu hâline gelmesine yol açmasıdır. Bu tartışmaların önemli bir tarafı ise asırlardır okunan ve takip edilen Arap belâgatı yerine artık Türkçe'ye mahsus bir belâgatın kurulması yoluna girilmesidir. (Kılıç vd, 1992: 385)

Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmâniyye*'si o kadar etkili olmuştur ki yayınlandığı tarihten günümüze kadar hazırlanmış hemen hemen her belâgat kitabı, hem tasnif hem içerik hem de verilen misâller bakımından ondan etkilenmiştir. *Belâgat-ı 'Osmâniyye*, -özellikle Tanzimat Dönemi'nde- konuyla ilgili bütün eserleri gölgede bırakmış; belâgat denince akla gelen ilk eser olmuştur.

Gölgede kalanlardan biri de Ahmed Hamdî ve *Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî* adlı eseridir. *Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî*, Ahmed Cevdet Paşa'nın eserinden beş sene önce yayınlanmasına ve bizde klâsik belâgatın tam kadrosunu yani fesahat,

² Eser hakkında daha geniş bilgi bkz. (Karabey ve Atalay, 2000; Dağlar, 2007)

meânî, beyân ve bed'îi içine alan ilk kitap olmasına rağmen -diğer birçok eser gibi- uzun yıllar ilgi görmemiştir. Genel ve yanlış kanaat, bu dönemde yazılmış ilk Türkçe örnekli klâsik belâgat kitabının Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı 'Osmâniyye'* si olduğudur. (Kılıç, 2007: 8)

Ahmed Hamdî'nin hayatı hakkında elimizde bulunan yegâne bilgi Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri'*nde yazdıklarıdır. Bu eserde kaydedilen bilgilere göre ilim ve irfan sahiplerinden bir zât olup Şirvan'lıdır. İstanbul'a gelip tahsilini tamamlayarak bazı memuriyetlerde bulunduktan sonra Mülga Teftiş ve Muayene Heyeti Reisliğine tayin olunmuş değerli bir şahsiyettir.

Ahmed Hamdî'nin basılmış eserleri şunlardır:

1. Terceme-yi Makâmât-ı Harîrî
2. Hindistân Seyâhat-nâmesi
3. Usûl-i Fıkh
4. Hulâsatü'l-Ferâ'iz
5. Makâletü'l-'Urefâ fi Mesâ'ili'l-Hukemâ
6. 'İlm-i Arûz ve'l-Kavâfi
7. Türkçe Muhtasar Mantık
8. Nesâyihu's-Şubbân

1307 H. (1889-1890 M.) tarihinde İstanbul'da vefat etti. Eyyüb'de medfundur. Üç dilde nesir ve nazımla yazmağa muktedir idi. (Bursalı Mehmed Tahir, 1972: 249)

Ahmed Cevdet Paşa'nın hayatı ve eserleri hakkında yeterince bilgi bulunduğundan burada ayrıca üzerinde ayrıntılı olarak durulmayacak, sadece Ahmed Hamdî-yi Şirvânî ile münasebetini ve *Belâgat-ı Osmâniyye'*sini anlamamıza yardımcı olacak bilgilerden bahsedilecektir.

1822'de Lofça'da doğan Ahmed Cevdet Paşa, 17 yaşına kadar burada tahsiline devam etmiş daha sonra İstanbul'a gelerek medrese tahsilini ilerletmiştir. Fatih Medresesinde, o zaman okunması mu'tâd olan *tefsîr, hadîs, fikh, mantık, âdâb, kelâm* derslerine devam etti. Tatil günlerinde hariceten, *felsefe, tabii ilimler, hendese, hesâb, cebir, hey'et (astronomi), coğrafya* dersleri aldı. Murâd Mollâ Tekkesi şeyhi Mehmed Murâd Efendi'den ve şâir Süleymân Fehîm'den de Farsça okudu. Devrinin ünlü riyaziyecisi Vidinli Hoca'dan, Münecimbaşı Osmân Sâib'den, Nûrî Bey'den de istifade etti.Genç yaşta icazet aldı. Fatih Camiinde, Gelenbevî'nin *Burhân'ını*, Dülgeroğlu Câmiinde de *Kâdî Mîr* okutmaya başladı. Talebesi arasında kendinden yaşlı olanlar vardı.1843'te 21 yaşında iken Hamîdiyye Medresesi imtihanına girip maaşa bağlandı. 1845'te İstanbul Müderrisiği ruûsunu kazandı. (Keskiöglü,1966: 221)

Aldığı eğitime ve ilgisine bakılınca Ahmed Cevdet Paşa'nın klâsik medrese eğitiminin yanında Arapça, Farsça ve pozitif ilimlerde de kendini geliştirdiği ve bu donanımıyla birbirinden farklı alanlarda eserler vermeyi başardığı anlaşılır.

Ahmed Cevdet Paşa, memuriyet hayatında kısa sürede yükselmiş ve 1866 da Rütbe-yi ilmiyyesi vezârete tahvil edilerek Haleb, Adana eyâletleriyle Kozan, Maraş, Urfa, Zûr sancaklarından kurulan Haleb vilâyeti vâlîsi yapılarak paşa olmuştur. (Keskiöglü,1966: 223)

İlki 24 Nisan 1873-5 Nisan 1874 (11 ay 12 gün); ikincisi 12 Haziran 1875-30 Kasım 1875 (5 ay 19 gün) ve üçüncüsü 17 Mayıs 1876-17 Ekim 1876 (5 ay) olmak üzere toplam 22 ay Maarif Nâzırlığı yapan Ahmed Cevdet Paşa, nâzırlığı sırasında Maarif memurlarıyla öğretmenlerden bir karma komisyon kurarak ilkokullardan yüksek okullara kadar ders programları ve kitapları hazırlattı. Nûr-ı 'Osmâniye Camii yanında yeni usûl bir Numune ilk okulu açtı. Komisyonca kendisine verilen *Kavâ'id-i Türkiyye, Mi'yâr-ı Sedâd, Âdâb-ı Sedâd* risâlelerini okul kitabı olarak yazdı. (Keskiöglü,1966: 225)

Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî'nin de bu program dâhilinde Ahmed Cevdet Paşa tarafından hazırlatıldığını, bizzat Ahmed Hamdi'den öğreniyoruz. (Kılıç, 2007: 167) Ahmet Hamdî, *Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî'nin* ilk sayfasında yazdığı "İhtâr"da Cevdet Paşa tarafından İlm-i Belâgat hocalığına atandığını ve misâlleri Türkçe olarak verilecek bir belâgat kitabı yazmakla görevlendirildiğini söylüyor:

"*Unvân-ı Fazl u berâ'ati hıttâ-yı edebîyyâtı tezyîn ve mücelledât-ı mü'ellesâtı kütübhâne-i aşhâb-ı'ilm ü kemâlâtı teşhîn etmiş ve bi-haqqın mesned-i nezâret-i me'ârif-i 'umûmiyyeye revnak-efzâ olan vezîr-i Aristo-tedbîr ve me'ârif-pîrâ devletlü Cevdet Paşa Hazretlerinin âsâr-ı luğf u 'inâyetleri olmağ üzere bundan aqdem 'uhde-i 'âcizâneme ihâle buyurmuş oldukları 'ilm-i belâgat h'âceligi münâsebetiyle mişâlleri Türkçe olarak dikte usûli üzre okunan dersler bir yere cem' olunduğda bir risâle hey'eti kesb itmegile nezâret-i müşârün ileyhâ tarafından Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî nâmiyla tab' u neşrine qarâr virilmiştir"* (Ahmed Hamdi, 1293: 1)

Ahmed Cevdet Paşa, dilimizin gramerini yazdığı gibi dilin sadeleşmesine de hizmet etti. Türkçenin bir ilim lisânı olduğunu ispat etti. Kendisi şöyle diyor: "Herkesin anlayacağı surette bir risale yazıp *Takvîmü'l-Edvâr* tesmiye ettim ve lisân-ı Türkî ilm lisânı olamaz diyenlere lisânımızın her şeye kabil olduğunu ve bu lisân ile her fenden güzel eserler yazılabileceğini tasdik ettirdim." (Keskiöglü,1966: 221)

Türkçeye karşı bu derece hassas olan Cevdet Paşa'nın, ilk Türkçe belâgat kitabının yazılmasında da öncü olması ve Ahmed Hamdi'yi bu yolda teşvik etmesi anlaşılabilir bir durumdur. Eserin telifi için Ahmed Hamdi'nin seçilmesinde Türkçe, Farsça ve Arapçaya hâkim bir edip olması şüphesiz önemli rol oynamıştır. Eser, Ahmed Cevdet Paşa'nın Maarif Nâzırı olduğu dönemde çıktığından, Paşanın eserin içeriğiyle bizzat ilgilendiğini düşünebiliriz.

MUKÂYESE

1. GİRİŞ (DÎBÂCE-MUKADDİME-LÂHIKA)

Ahmed Cevdet Paşa eserine bir dîbâce ile başlar. Dîbâcede ilm-i belâgat ve fesâhatin ortaya çıkışından, ilm-i sarf ve ilm-i nahvin tarihi gelişiminden ve kısaca kapsamlarından bahsedildikten sonra Arap, Fars ve Türk dilleri, kâideleri bakımından kıyaslanır. Bunlardan Farsçanın, kurallarının az olması sebebiyle tamamının bir fen olarak tedvîn edildiğini belirtir. Hem Farsçadan hem de Arapçadan bazı kaideleri dilimize almış olduğumuzdan Lisân-ı

Osmânînin kâidelerinin lisân-ı Fârsiyyenin kâidelerinden fazla olduğu söyler. Lisân-ı Osmânîyi kelimelerinin kiplere göre çekimi bakımından, her lisândan daha geniş ve mükemmel bulan Cevdet Paşa, sözdizimi bakımından Arapça kadar çok ve geniş kuralları olmadığından dolayı lisân-ı Osmânînin sarf ve nahvini ayırmaya gerek olmadığını söyler. Nitekim kendisinin de *Kavâid-i Osmâniyye* adlı kitabını ve bu kitabı ihtisâr ile *Medhal-i Kavâ'id* adlı risaleyi ve özetleyerek de *Kavâ'id-i Türkiyye* adlı risâlecisi bu şekilde telif ettiğini belirttikten sonra adı geçen eserlerden ders görüp çalışan kişilerin lisân-ı 'Osmânî üzere anlam bakımından doğruca söyleyip yazmaya muktedir olacaklarını; ancak fasîhâne ve belîğâne ifâde-i merâm edebilmek için ilm-i belâgatı bilmek lazım geldiğini söyler. Cevdet Paşa daha sonra ilm-i me'ânî, ilm-i beyân ve ilm-i bed'ûin kısa tariflerini yapar ve bu kavramların Arap âlimleri ve edipleri arasında nasıl anlaşıldığını anlatıp kendisinin üçünü bir ilim olarak birleştirip ilm-i belâgat diye adlandırdığını söyler. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre “*ilm-i belâgat, kelâmîñ mezâyâsını bildiren bir fendir. Kelâmîñ mezâyâsı, muhteżâ-yı hâle tatbîkı ve teşbîh ve mecâz ve kinâyelerinin haqqıyla edâsı ve şanâyî-i bed'îyye ile tezyîni huşûşlarıdır.*” (Karabey ve Atalay, 2000: 3)

Ahmed Hamdî'nin eserinde “dîbâce” başlığı bulunmasa da yazar, eserin başında eserin yazılış sebebini “ihtâr” başlığı altında izah etmiş daha sonra me'ânî ve beyân ilimlerini tarif ederek bu iki ilmin belâgatın merciú-i hakîkîsi olduğunu belirtmiştir. İlm-i bed'ûin ise belâgat âlimleri tarafından ilm-i belâgata tâbi olan hususları bilmek için vazú edildiğini söyler. (Kılıç, 2007: 20, 21)

Ahmed Hamdî'nin eserinde “mukaddime” diye bir başlık açılmamıştır. Yazarın özel bir başlık açmadan izah ettiği “*fesâhat, belâgat, kelimenin fesâhati, tenâfür-i hurûf, garâbet, kıyâsa muhâlefet, kelâmın fesâhatı, tenâfür-i kelimât, tetâbu-i izâfât, za'f-ı te'lîf, ta'kid, ta'kid-i mâ'nevî, mütekellimin fesâhatı, selâset, kelâm-ı metîn, kelâm-ı latîf*” konuları, Ahmed Cevdet Paşa tarafından “mukaddime” başlığı altında izah edilmiştir.

Bu kısımda yapılan tanımlar birbiriyle örtüşmektedir. Hattâ bazı tanımların kelimesi kelimesine aynı olduğu görülür. Meselâ Ahmed Hamdî “kelimenin fesâhati”ni şöyle târif eder: “*Tenâfür-i hurûfdan ve garâbetden ve muhâlefet-i kıyâsdan berî olmasındır.*” (Kılıç, 2007: 21) Aynı konuyu Cevdet Paşa, “*kelimenin tenâfür-i hurûfdan, garâbetden ve kıyâsa muhâlefetden sâlim olması*” (Karabey ve Atalay, 2000: 4) şeklinde ta'rîf etmiştir. Binlerce yıllık bir belâgat geleneği içerisinde işlene işlene iyice oturmuş bu tür tanımların aynı olması gayet tabîidir.

Ahmed Hamdî'nin eserinde bulunan “*kesret-i tekrâr*” maddesi, Ahmet Cevdet Paşa'nın eserinde bulunmamaktadır.

“Mukaddime” bölümünde Ahmed Cevdet Paşa'nın, Ahmed Hamdî'ye nispetle çok daha geniş ve açıklayıcı tarifler yaptığı görülür. Ayrıca verilen misâllerin seçiminde, adedinde ve izahında da Cevdet Paşa'nın eserinin genelde daha üstün olduğu görülür. Meselâ “mütekellimin fesâhatı” Ahmed Hamdî'nin eserinde sadece bir cümle ile izah edildiği hâlde aynı konu Ahmed Cevdet Paşa'nın eserinde “*selâset, kelâm-ı metîn ve kelâm-ı latîf*” başlıkları altında, çok sayıda misâl verilerek yaklaşık üç sayfa boyunca izah edilmiştir.

Bazı konuların tanımlarında ise Ahmed Hamdî'nin daha net, açıklayıcı tarifler yaptığı, Ahmed Cevdet Paşa'nın ise üzerinde fazla durmadan geçtiği görülür.

Meselâ “tenâfür-i hurûf” konusu, Ahmed Hamdî tarafından şöyle izah edilir: “*Tenâfür dinilen şey kanğı kelimedede olursa olsun zevk-yâb-ı edeb olanların mezâkına muhavvel bir keyfiyyet ise de ekşeriya mahrecleri müttehid veyâ birbirine yakın olan ba'zı hurûfatın yek-digere telâfisinden zevk-ı sâmi'a bir nev' teneffürî irâş itmesi münker degildir meselâ feşâhat mukâbilî olan (fehâhet) ve (kühhâ) ve (şişirerek) kelimelerinde tenâfür bulunduğunu inkâra mecâl yokdur.*” (Kılıç, 2007:22) Aynı konuyu Ahmed Cevdet Paşa şöyle izah etmiştir: “*Kelimeniñ lisân üzre şıkletini ve telaffuzuñ 'usretini icâb eden bir keyfiyyetdir ki hiss ve zevk ile bilindir. 'Mürtefi' ma'nâsına 'müsteşzir' ve 'istatistik' kelimeleri ve 'işsiz, güçsüz' lafzları gibi.*” (Karabey ve Atalay, 2000: 4) Ayrıca “tenâfür-i kelimât” konusunda Ahmed Hamdî, “*ecnebi lisânlarınıñ ekşer-i kelimâtı bize ve bizimki anlara mütenefir görünür*” (Kılıç, 2007: 23) diyerek tenâfürden murâd edilenin bizim lisânımızda olan tenâfür olduğunu söylerken, Cevdet Paşa böyle bir kayıt düşmemiştir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın, mukaddimenin sonunda lisânımızın belâgatca geri kalmasının sebeplerini anlattığı kısım, döneminin şâir ve münşilerine bir çeşit edebî tenkit niteliğindedir. Cevdet Paşa, kelâmın esas güzelliğinin belâgatında olduğunu; şan ve itibarının yüksekliğinin belâgatı hasebiyle olduğunu belirtir. Sec', cinâs gibi sanâyiú-i bed'üiyyenin ise kelâm-ı belîge uârızî bir güzellik vereceğini; ancak belâgati olmayan bir kelâmı sanâyiú-i bed'üiyye ile tezyîn etmenin bir çirkine pahalı ziynet eşyaları takmaya benzeyeceğini söyler. Daha sonra eslâf-ı üdebânın, sanâyiú-i bed'üiyyeden çok belâgata itina gösterdiklerini; fakat sonra gelen ediplerin belâgat bakımından kuvvet ve maharetlerinin azalmasıyla kusurlarını örtmek için sanâyiú-i bed'üiyyeye yöneldiklerini ve bu durumun eşûar u münşeâtımızı tatsız tuzsuz bir hâle getirdiğinden bahseder. Paşa, ayrıca lafzın ma'nâya tâbi olması gerektiği hâlde, nice münşilerin secú bulmak için ma'nâyı lafız güzelliğine fedâ ederek, belâgata hâle getirdiklerini belirterek, bu durumun ilim, fen kitap ve risalelerinden tutun da resmî yazışmalara, hatta mahkeme kararlarına kadar sirayet ettiğinden şikâyet eder.

Ahmed Hamdî'nin eserinde, böyle bir durum tespiti ve tenkit yoktur. Ahmet Cevdet Paşa'nın nâzırlık derecesindeki rütbesinin ve vaktiyle kendisini kazaskerlik makamına kadar yükselten derin ilminin, onun bu tür tenkitleri çekinmeden yapmasına imkân sağladığı düşünülebilir. Ancak diğer eserlerine de bakıldığında Cevdet Paşa'nın doğru bildiğini her yerde ve herkese açıkça söyleyen bir yapısı olduğu rahatça anlaşılır.³

Ahmed Cevdet Paşa'nın bir “lâhika” ile *kelâm, mantık, me'ânî ve nahv* ilimlerine göre mukayeseli olarak izah ettiği *kazıyye-yi zanniyye, kazıyye-yi yakîniyye, kazıyye-yi nazariyye, kazıyye-i bedîhiyye, bedîhiyye-i akliyye (evveliyât, fitriyyât), bedîhiyye-i hissiye (müşâhedât, hadsiyyât, mücerrehât, mütevâtirât), bedîhiyye-i esâsiye, 'ulûm-ı müte'ârife, makbûlât, müsellelât, muhavvelât, bürhân, muhayyelât vb.* kavramlara da Ahmed Hamdî'nin eserinde değinilmemiştir.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Baysun, 1991; Halaçoğlu,1980)

2. BÂB-I EVVEL – MEBHAS-I EVVEL (‘İLM-İ ME‘ÂNÎ)

Plân bakımından, her iki müellif de bu bâbı yedi fasılda incelemişlerdir. İki eser de “*Sekkâki*” grubunun artık klâsikleşmiş metoduna (me‘ânî, beyân, bedî‘) (Hacımüftüoğlu, 1988: 124) uygun olarak hazırlanmış olduğundan bâbların sıralanışı ve içerikleri de birbirleriyle örtüşmektedir. Ahmed Cevdet Paşa, bu bâba bir mukaddime ile başlarken Ahmed Hamdî’de böyle bir başlık yoktur; ancak “*ihtar*” başlığı altında, mukaddime sayılabilecek bir giriş kısmı yazılmıştır.

Müellifler bu bâbın fasıllarına geçmeden önce bu bâbda anlatılacakları kısaca belirtmişlerdir. Ahmed Hamdî, bu kısımda sadece daha sonra fasıllar hâlinde anlatılacak olan konuların adlarını vermekle yetinirken, Ahmet Cevdet Paşa mukaddimesinde çeşitli misâllerle konuya ve içeriğe dair bir ön bilgilendirme de yapmıştır.

Bu bâbın fasılları şöyledir:

Ahmed Hamdî (Belâgat-1 Lisân-1 ‘Osmânî)	Ahmed Cevdet Paşa (Belâgat-1 ‘Osmâniyye)
	Mukaddime
Fasl-1 Evvel: İsnâd-1 Haberînin Ahvâli Beyânı	Fasl-1 Evvel: Ahvâl-i Müsnedün-ileyh Beyânındadır
Fasl-1 Sâni: Müsnedün-ileyhin Ahvâli Beyânı	Fasl-1 Sâni: Ahvâl-i Müsned Beyânındadır
Fasl-1 Sâlis: Müsnedin Ahvâli Beyânı	Fasl-1 Sâlis: Mütemmimât-1 Cümle Beyânındadır
Fasl-1 Râbi‘: Müte‘allikât-1 Fi‘l ve Mütemmimât-1 Cümle Beyânındadır	Fasl-1 Râbi‘: İsnâd-1 Haberî Beyânındadır
Fasl-1 Hâmis: Cümle-i İnşâ’iyye Beyânındadır	Fasl-1 Hâmis: İnşâ’ Beyânındadır
Fasl-1 Sâdis: Vasl ve Fasl Beyânındadır	Fasl-1 Sâdis: Elfâzın Atf u Rabtına Dâirdir
Fasl-1 Sâbi‘: İcâz ve Itnâb ve Müsâvât Beyânı	Fasl-1 Sâbi‘: İcâz ve Itnâb Hakkındadır

Tablodan anlaşılacağı üzere plândaki tek fark, Ahmed Hamdî’nin birinci fasıla aldığı “*İsnâd-1 haberî*”nin, Ahmed Cevdet Paşa’da dördüncü fasıla alınmasıdır.

Fasılların açıklanmasında her iki müellifin de benzer tutumlar içinde olduğunu söyleyebiliriz: Evvelâ terimlerin tanımı yapılır, daha sonra çeşitli hâl ve durumlar için misâller verilir ve bu misâller açıklanır. Tanımlarda görülen benzerlik, misâllerde ve misâllerin açıklanmasında görülmez. Ahmed Cevdet Paşa’nın verdiği

misâller hem daha fazladır hem de bu misâllerin açıklamaları daha açık ve anlaşılabilirlerdir. Ayrıca Ahmed Cevdet Paşa'nın, bazı yerlerde ayrıntılı bilgi için daha önceden telif ettiği eserlere müracaat edilmesini istediği görülür. Meselâ “*inşâ*” faslında “*emr ü nehy*” sîgalarını anlattıktan sonra, konunun “*Kavâ'id-i Osmâniyye*”de mufassalan mezkûr olduğunu söyler.

3. BÂB-I SÂNÎ – MEBHAS-I SÂNÎ (‘İLM-İ BEYÂN)

Plân bakımından Ahmed Cevdet Paşa, bu bâbı bir mukaddime ile beş fasıl hâlinde incelerken Ahmed Hamdi, mukaddime olmaksızın üç fasıl hâlinde incelemiştir. Bu bâbın fasılları şöyledir:

Ahmed Hamdî (Belâgat-1 Lisân-1 ‘Osmânî)	Ahmed Cevdet Paşa (Belâgat-1 ‘Osmâniyye)
	Mukaddime
Fasl-1 Evvel: Aksâm-1 Teşbîh	Fasl-1 Evvel: Mecâz-1 ‘Aklî Beyânındadır
Fasl-1 Sâni: Hakikat ve Mecâz	Fasl-1 Sâni: Mecâz-1 Mürsel Beyânındadır
Fasl-1 Sâlis: Kinâye	Fasl-1 Sâlis: Teşbîh Beyânındadır
	Fasl-1 Râbi: İsti‘âre Beyânındadır
	Fasl-1 Hâmis: Kinâye Beyânındadır

Tabloda görüldüğü üzere fasıllarda farklılık varsa da içerikte fark yoktur. Ahmed Hamdî, mecâzları ve istiâreyi “*hakikat ve mecâz*” başlığı altında birlikte incelemiştir.

Bu bâbda yapılan açıklamalarda Ahmed Cevdet Paşa'nın çok daha sarîh olduğu görülür. Ayrıca Ahmed Hamdî'nin, ekseriyetle bir cümle ile misâl verdiği konulara Cevdet Paşa'nın genellikle seçme beyitler kullanarak çok sayıda misâl vermeyi tercih etmesinin, beyân faslının cüzlerinin edebî eserlerde tatbikini kavramakta okuyucuya daha büyük kolaylıklar sağladığı aşîkârdır. Ancak Cevdet Paşa'nın, daha önce Ahmed Hamdî tarafından misâl vermek için kullanılmış bazı sözleri ve beyitleri ya olduğu gibi ya da küçük değişikliklerle eserine aldığını da belirtmemiz gerek. Cevdet Paşa, almış olduğu bu misâllerin yanına her zaman birçok başka misâlleri de koymuş olduğundan bu durumu taklitçilik olarak değerlendirmek doğru olmaz; lakin Cevdet Paşa'nın Ahmet Hamdî'den ya da eserinden etkilenmiş olduğu da muhakkaktır. (Kılıç, 2007: 9,10; Kılıç, 2007: 161-166)

Ahmet Hamdî'nin seçtiği misâllerin bazılarının, Ahmet Cevdet Paşa'nın seçtiği misâllerin ise birçoğunun, günümüzde hazırlanan belâgat ya da edebî sanat

kitaplarında hâlâ aynı konuları açıklamakta kullanılması ise üzerinde durulması gereken bir husus olmasına rağmen konumuzun dışında olduğundan bu yazıda üzerinde durulmayacaktır.

4. BÂB-I SÂLİS - MEBHAS-I SÂLİS (SANÂYİ'-İ BEDÎ'İYYE)

Bâbın başlangıcında hem Ahmed Hamdî hem de Cevdet Paşa “*sanâyi'-i bedî'îyye*”nin ancak “*kelâm-ı belîğ*”i tezyîn ve tahsîn etmek için kullanılacağını özellikle belirtirler. Ahmed Cevdet Paşa aynı konuya mukaddime bölümünde değindiğinden dolayı burada uzun izahlara girişmemiştir.

Bu bâba kadar olan kısımda her iki eser birbiriyle büyük ölçüde örtüştüğü hâlde “*sanâyi'-i bedî'îyye*” bâbında önemli farklar görülür. Bu farkların en dikkat çekenini, Ahmed Hamdî'nin üzerinde durduğu sanatlardan bazılarının Cevdet Paşa'nın eserinde bulunmayışdır. Sayısı az da olsa Cevdet Paşa'nın üzerinde durduğu; ancak Ahmed Hamdî'nin bahsetmediği sanatlar da vardır. (Kılıç, 2007: 9,10; Kılıç, 2007: 161-166) Her iki eserde üzerinde durulan sanatlar aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir:

Muhassinât-ı Maneviyye

Sanatın Adı	Ahmed Hamdî (Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî)	Ahmed Cevdet Paşa (Belâgat-ı 'Osmâniyye)
1. Tıbâk	Var	Var
2. Tekâbül	Var	Var*
3. Mürâ'ât-ı Nazîr	Var	Var
4. Teşâbüh-i Etrâf	Var	Var
5. İhâm-ı Tenâsüb	Var	Var
6. İrsâd	Var	Var
7. Teshîm	Var	Var
8. Müşâkele	Var	Var
9. Müzâvece	Var	Yok
10. Tecâhülü'l-‘Ârif	Var	Var
11. Tevriye	Var	Var
12. ‘Aks	Var	Var
13. Tecrîd	Var	Var*

14. Tescîh (Muhtemilü'z-Ziddeyn)	Var	Var
15. Leff ü Neşr	Var	Var
16. Cem ^ç	Var	Var
17. Tefrîk	Var	Var
18. Taksîm	Var	Yok
19. Cem ^ç Ma'a't-Tefrîk	Var	Yok
20. Cem ^ç Ma'a't-Taksîm	Var	Yok
21. Cem ^ç Ma'a't-Tefrîkve't-Taksîm	Var	Yok
22. Mübâlağa	Var	Var
23. Tefsîr	Var	Yok
24. Edeb-i Taleb/Cesn-i Su'âl	Var	Yok
25. Hüsn-i Tahallus	Var	Var
26. Hüsn-i Ta'îl	Var	Var
27. Tefrîç	Var	Yok
28. Te'kîdü'l-medh bimâ Yüşbihü'z-zemm (İstidrâk)	Var	Var*
29. Te'kîdü'z-zemm bimâ Yüşbihü'l-medh	Var	Var*
30. Ta'riz	Var	Var
31. Rücûç	Yok	Var
32. Mezheb-i Kelâmî	Yok	Var
33. İdmâc	Yok	Var

(Tablo.1. Muhassinât-ı Ma'neviyye)

Tablodan anlaşılacağı üzere eserlerde “*Muhassinât-ı Ma‘neviyye*”den sayılan, toplamda 33 sanattan bahsedilmiştir. Ahmed Hamdî'nin eserinde bahsettiği 30 sanat varken bu sayı Ahmed Cevdet Paşa'da 25'tir. Bu sanatların 22'sinde her iki müellif de mutabıktır. Ahmed Hamdî'nin eserinde olup da Ahmed Cevdet Paşa'nın eserinde bahsedilmeyen 8 sanat vardır. Ahmed Cevdet Paşa'da bulunup da Ahmed Hamdî'de bulunmayan sanat sayısı ise 3'tür.⁴

Ahmed Hamdî'nin madde başı olarak aldığı bazı sanatlar, Ahmed Cevdet Paşa tarafından başka sanatların alt dalı sayılıp oralarda zikredildiğinden ilk bakışta Ahmed Cevdet Paşa'nın eserinde çok daha az sanat varmış gibi görünse de gerçek durum yukarıda izah edildiği gibidir. Meselâ *Tekâbü'l* sanatı Ahmed Hamdî'de madde başı iken Cevdet Paşa'da *Tibâk* başlığı altında izah edilmiştir. Tabloda bu türden madde başında gösterilmeyip de başka yerlerde yahut madde alt başlığı şeklinde bulunan sanatlar için asteriks (*) işareti kullanılmıştır.

Muhassinât-ı Lafziyye

Sanatın Adı	Ahmed Hamdî (Belâgat-ı 'Osmânî)	Ahmed Cevdet Paşa (Belâgat-ı 'Osmâniyye)
1. Cinâs	Var	Var
2. Kalb	Var	Var
3. İştikâk	Var	Var
4. Şibh-i İştikâk	Var	Var
5. Terdîd	Var	Yok
6. Reddü'l-'Acüz 'Ale's-Sadr	Var	Yok
7. İrsâl-i Mesel	Var	Var*
8. Telmîh	Var	Var
9. İktibâs	Var	Var
10. Sirkat	Var	Var*
11. Seci'	Var	Var
12. Muvâzene	Var	Var
13. Lüzûm-ı Mâ Lâyelzem (Teşdîd, İltizâm)	Var	Var

⁴ Ayrıca bkz. (Kılıç, 2007: 10, 11; Kılıç, 2007; 161-166)

14. Tarsîf	Var	Yok
15. İ'tirâz-ı Kelâm Kable't-temâm	Var	Yok
16. Tensîku's-Sifât	Var	Yok
17. Siyâkatü'l-A'dâd	Var	Yok
18. Mülemma'	Yok	Var

(Tablo.2. Muhassinât-ı Lafziyye)

Tablodan anlaşılacağı üzere eserlerde “*Muhassinât-ı Lafziyye*”den sayılan, toplamda 18 sanattan bahsedilmiştir. Ahmed Hamdî'nin eserinde bahsettiği 17 sanat varken bu sayı Ahmed Cevdet Paşa'da 12'dir. Bu sanatların 11'inde her iki müellif de mutabıktır. Ahmed Hamdî'nin eserinde olup da Ahmed Cevdet Paşa'nın eserinde bahsedilmeyen 6 sanat vardır. Ahmed Cevdet Paşa'da bulunup da Ahmed Hamdî'de bulunmayan sanat sayısı ise 1'dir.

Tablo 1'de olduğu gibi Tablo 2'de de madde başında gösterilmeyip de başka yerlerde yahut madde alt başlığı şeklinde bulunan sanatlar için asteriks (*) işareti kullanılmıştır.

Ahmed Hamdî'nin eserinde, 30'u ma'nevî, 17'si lafzî olmak üzere toplam 47 sanat varken Ahmed Cevdet Paşa'nın eserinde 25'i manevî, 12'si lafzî 37 sanat vardır.⁵

Ahmed Hamdî, eserine çok sayıda sanat almış; fakat bu sanatları az sayıda misâl ve bazı yerlerde pek yeterli görülmeyen tariflerle izah etmiştir. Eser üzerindeki en önemli eleştiriler de bu hususta gelmiştir. (Kılıç vd., 1992:385) Ahmed Hamdî'nin seçmiş olduğu misâller her ne kadar az da olsa, yanlış veya yetersiz değillerdir. Nitekim seçmiş olduğu misâllerin birçoğu Cevdet Paşa ve kendinden sonra gelen ve belâgat sahasında eser veren ediplerimiz tarafından da aynen kullanılmışlardır.

Ahmed Cevdet Paşa ise sanatların izahında oldukça vâzıh bir yol takip etmiş ve sanatları çok sayıda misâl vererek anlatmıştır. Yapmış olduğu izahat ve vermiş olduğu misâller, eserinin basıldığı tarihten günümüze kadar yazılmış her belâgat kitabını etkilemiştir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın sadece Ahmed Hamdî'den değil, kendinden önceki bütün belâgat âlimlerinden en büyük farklarından biri, “son bölüm olan bedî'e, ‘târîh düşürme san'atı’ını ilâve ederek, önceleri görülmeyen yeni bir faslı ihdâs etmesi”dir. (Hacimüftüoğlu, 1988: 124) Cevdet Paşa bu bölümde tarih düşürme sanatının usûllerini îzâh eder ve bu yolda söylenmiş çok sayıda misâl verir.

Ahmed Cevdet Paşa, “*Belâgat-ı Osmâniyye*”yi bir “*Hâtîme*” bölümüyle bitirir. Ahmed Hamdî'nin “*Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*”sinde böyle bir bölüm yoktur. Cevdet Paşa bu bölümde, bir yazının giriş, gelişme sonuç bölümlerinin nasıl olması gerektiği üzerinde durur.

⁵ (Kılıç, 2007: 10, 11; Kılıç, 2007: 161-166)

DİL ve ÜSLÛB

Belâgat ilmi, Araplarda doğmuş bir ilim olması bakımından, terimlerinin hemen hepsi Arapça olan bir ilimdir. Türklerde, Tanzimat yıllarına gelene kadar Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ûUlûm*'u, Hatîb el-Kazvîni'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı, Sa'deddin et-Taftâzânî'nin *el-Mutavvel ve Muhtasarü'l-Mutavvel*'i ve bunların Molla Fenârî'nin oğlu Hasan Çelebi, Molla Hüsrev vb. kimseler tarafından kaleme alınan şerh ve hâşiyeleri okutulmuştur. (Kılıç vd, 1992: 384,385) Bu eserlere yapılan şerh, telhis ve tercümelemlerde terimlerin Arapça asılları korunmuş; genel olarak Arapça kelimelerin ağırlıkta olduğu ilmî bir dil kullanılmıştır.

Ahmed Hamdî ve Ahmed Cevdet Paşa'nın kullandıkları dil de ilmî Osmanlı Türkçesi'dir. İki müellif mukâyese edildiğinde Ahmed Cevdet Paşa'nın, ilmî terminolojiye nispeten daha az yer verdiği görülür. Kullandığı cümleler daha akıcı ve Türkçenin gramer yapısına daha uygundur. Meselâ *kelâmın fesâhat* kavramı bu iki müellif tarafından şöyle izah edilmiştir:

Ahmed Hamdî: “*Kelâmın feşâhatı kelimelerinin muhill-i feşâhat olan mehâzîrden sâlim olmağıla ber-â-ber za'f-ı te'lîfden ve tenâfir-i kelimât ve ta'kidden ve keşret-i tekrardan ve tetâbu'ı izâfâtdan berî olmasıdır.*” (Kılıç, 2007:22)

Ahmed Cevdet Paşa: “*Eczâsı olan kelimeler faşîh olmağıla berâber tenâfir-i kelimâtdan za'f-ı te'lîfden ve ta'kidden sâlim olmasıdır.*” (Karabey ve Atalay, 2000: 7)

İncelendiğinde her iki tanım da sadece, *ol-* fiilinin ve birkaç ekin Türkçe olduğu görülür. Her iki eserin rastgele maddelerinde benzeri bir inceleme yapılsa sonucun değişmeyeceği görülür. İki müellif de Arapça kelimelerin ağırlıkta olduğu ilmî bir dili kullanmışlardır. Belâgat ve gramer çalışmalarında kullanılan terimlerin -günümüzde bile- tamamına yakınının başka dillerden alındığı hesâba katılacak olursa, bu durumun, bir tercihten ziyâde bir mecbûriyetin neticesi olduğunu çıkarmak mümkündür.

Üslûb bakımından Ahmed Cevdet Paşa'nın bâriz bir şekilde daha üstün olduğunu, yine yukarıdaki tanımlara bakarak söyleyebiliriz. Ahmed Cevdet Paşa'nın “*...kelimeler faşîh olmağıla ...*” diye tarif ettiği kısmı Ahmed Hamdî, “*...kelimelerinin muhill-i feşâhat olan mehâzîrden sâlim olmağıla ber-â-ber ...*” şeklinde tarif etmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın, Ahmed Hamdî'nin sekiz kelimeyle ifade ettiği kısmı üç kelimeyle izah etmesine bakarak, onun, bir belâgat âliminden beklenen tarzda, gereksiz kelimelerden kaçınan, nisbeten akıcı bir üslûba sahip olduğunu söyleyebiliriz. Daha önce bahsedildiği üzere, lafzın manâya tâbi olması gerektiğini düşünen Cevdet Paşa'nın, eserlerini bu düşüncesine uygun yazdığı açıkça görülmektedir. Paşa'nın aynı zamanda mantık, kelâm, hukuk gibi dil ve üslûbun çok önemli olduğu sahaların en önemli âlimlerinden biri olmasının, onun üslûbu ve dili üzerinde çok olumlu etkileri olduğunu da belirtmeliyiz.

Ahmed Hamdî'nin dilinin ve üslûbunun münşiyâne olmasında -hiç şüphesiz- belâgati tam kadro hâlinde ve Türkçe olarak anlatan ilk eserlerden birini yazmasının da payı vardır. Buna rağmen cümleleri bir belâgat âliminden beklenmesi gerektiği gibi fasîh ve belîğdir.

SONUÇ

Bizde klâsik belâgatın tam kadrosunu yani fesahat, me'ânî, beyân ve bedî'i içine alan Türkçe misâlli ilk eser Ahmed Hamdî'nin *Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî'*sidir. Eser üzerinde birçok önemli eleştiri olsa bile belâgat dilinin Türkçeleşmesinde ve Türkçe edebiyâtın belâgatının incelenmeye başlanmasında önemli bir rolü olmuştur.

Ahmed Cevdet Paşa'nın isteği üzerine kaleme alınan "*Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî'*", yaklaşık beş yıl sonra yazılacak "*Belâgat-ı 'Osmâniyye'*"ye zemin hazırlamış, Ahmed Cevdet Paşa'nın eserini olgunlaştırmasında şüphesiz önemli etkileri ve katkıları olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa'nın, "*Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî'*"nin, özellikle misâlleri bakımından zayıf bulunup eleştirilmesinden dolayı, "*Belâgat-ı 'Osmâniyye'*"ye çok sayıda misâl aldığı görülür. "*Belâgat-ı 'Osmâniyye'*"nin en kuvvetli taraflarından biri misâlleridir. Ahmed Cevdet Paşa, Ahmed Hamdî'nin kullandığı bazı misâlleri kullanmış olsa da bunların yanına -bir kısmı kendisine ait- çok sayıda *berceste* diyebileceğimiz misâller koymuştur. Cevdet Paşa'nın verdiği misâllerin -günümüzde bile- belâgat kitaplarında aynen kullanıldığı görülür.

Her iki eser de "*Sekkâkî'*" grubunun metoduna göre hazırlandığından (me'ânî, beyân, bedîú), plan bakımından birbiriyle büyük ölçüde örtüşmektedir; ancak *bedîú* bölümünde Ahmed Hamdî'nin, Ahmed Cevdet Paşa'dan daha fazla sanata yer verdiği, buna karşılık Ahmed Cevdet Paşa'nın sanatları izah edişinde ve verdiği misâllerde daha üstün olduğu görülür. Ayrıca Ahmed Cevdet Paşa, *tarih düşürme sanatını* da *bedîúe* ilave ederek o zamana kadar görülmemiş bir fasıl ihdas etmiştir.

"*Belâgat-ı 'Osmâniyye'*"nin yayınlandığı devirde edebiyat çevrelerinde, esere itirazlar ve bu itirazlara verilen cevaplarla bir belâgat tartışması başlamış; asırlardır okunan ve takip edilen Arap belâgatı yerine artık Türkçe'ye mahsus bir belâgatın kurulması yoluna girilmesinde bu tartışmaların önemli rolü olmuştur. Eser bu bakımdan kendisiyle benzer metotla yazılan bütün eserleri gölgede bırakmıştır. Gölgede kalanlardan biri de -hiç hak etmese bile- Ahmed Hamdî ve eseri "*Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî'*"dir.

KAYNAKÇA

Ahmed Cevdet Paşa. (1980) Maruzât,(Haz.) Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul.

Ahmed Cevdet Paşa. (1991), Tezakir, (Haz.) CavidBaysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ahmed Cevdet Paşa. (2000), Belâgat-ı Osmâniyye, (Haz.) Turgut Karabey-Mehmet Atalay, Akçağ, Ankara.

Ahmed Hamdî (1293), Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

Ahmed Hamdî. (2007), Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî (İnceleme-Metin-Dizin), (Haz.) Atabey Kılıç, Laçın Yayınları, Kayseri.

Bursalı Mehmed Tahir. (1972), Osmanlı Müellifleri, (Haz.) A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Matbaası, 1.C., İstanbul.

Dağlar, Abdülkadir. (2007), “Klâsik Türk Edebiyatı Şerh Geleneği ve Hacı İbrâhim Efendi'nin Şerh-i Belâgat'ına Dâir”, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, v.2/2, Spring.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah. (1988), “Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 8, Erzurum.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah. (1993), “Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:11, Erzurum.

Keskioğlu, Osman. (1966) ,Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14.C., Sayı: 1, Ankara.

KILIÇ, Atabey (1990), Üskübî'nin şerh-i Telhis'i, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi, İzmir.

KILIÇ, Atabey. (2007), “Ahmed Hamdi'nin Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî'si”, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 16. Sayı, Haziran, s.161-166.

KILIÇ, Atabey. (2007), “Altıparmak Mehmed Efendi'nin Şerh-i Telhîs-i Miftâh'ında Şerh Metodu”, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, v.2/3,Summer.

KILIÇ, Hulûsi, YAZICI, Tahsin, YETİŞ, Kâzım. (1992) “Belâgat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 5.C., İstanbul.

YETİŞ, Kâzım. (1992), “Belâgat-ı Osmâniyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 5.C., İstanbul.

Abdülkadir DAĞLAR*

ŞAİRİN MAZMÛN AYNASI: TAB'/MEŞ'AR

*Herkes bildi kimse bilmiyormuş gibi
Âşikâr sırların budur nasibi
Herkes bilir bir bilmeyen sensin
Herkesin bildiğini bir sen bilmezsin...
(Sezai Karakoç)*

Özet: Bu makâlede, geleneksel edebiyât teorilerine göre sözün ve de şiirin ilk mahallinin, "Levh" olduğu, Levh'te yer alan şiir özlerinin yani mazmûnların, şâirdeki "tab" ya da "meş'ar" aynasına yansıdığı ileri sürülmüştür. Şâirin, şiiriyle sözel varlık düzlemine aktardığı şey ise, mazmûnun tab' ya da meş'ar aynasına yansıyan görüntüsüdür.

Anahtar Kelimeler: Şiir, Mazmûn, Kader Levhası, Şâir, Tab'/Meş'ar Aynası

THE POET'S MAZMÛN MIRROR: TAB'/MEŞ'AR

Abstract: In this article, it is asserted that "Levh", according to traditional literature theories, was the first place of speech and poem, and that the essences of the poem on "Levh", namely the mazmûns, were reflected on the poet's mirror of "tab" or "meş'ar". What the poet transfers to the oral existence platform is the image of the mazmûn reflecting on the mirror of temperament or sense.

Key Words: Poem, Mazmûn, Board of Destiny, Mirror of Tab'/Meş'ar

Şâir neye ayna tutar, şiir neyin aynasıdır? Bu sorular farklı yaklaşımlarla tabîat, toplum, insân olmak üzere çeşitli kelimelerle cevaplanmıştır. Eğer bahse konu olan ideal ya da hâlis şâir ve şiir ise, bir iddiâ ile denebilir ki şâirin ya da şiirin ayna tuttuğu ideal şey *mazmûndur*; şâir kendi aynasına yansıyan mazmûnu yansıtmak ister, bu ideal görüntüyü ancak ideal bir dil aynasıyla yani şiirle yansıtabilir.

* Öğr. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. abdaglar@gmail.com

Bedî' olan Allâh'a âit yani *bedî'î* yaratma yeteneği verilen beşerî her san'atkâra, diğer insanlardan farklı olarak bir görme ve gösterme aracı yani aynası verilmiştir ki bunu dîvân şiiri geleneği, *tabî'at* ile aynı Arabî kökten gelen, *insân yaratılışı* anlamındaki *tab'* kelimesi ile ifâde etmiştir. Bu minvâlde, diğer sanatkârlardan farklı olarak şâirlerin tab'ının ise *şiirin kaynağı/şiirin doğuş yeri* anlamına gelebilecek şekilde *meş'ar* kelimesiyle karşılanabileceği daha önce teklîf edilmişti. (Dağlar, 2014: 216-220)

İrfânî geleneğe göre bizâtihi yaratma fiilinin de yaratılmasının sebebi Allâh'ın yaratacağı mevcûdâtı -ve tabîi tüm tabî'atı- kendi zâtına, sıfatlarına ve fiillerine ayna edinmek istemesidir. Bu bakış açısına göre, insân yaratılışı da san'atkâr tab'ı da şâir meş'arı da birer ayna sayılır.

Geleneğin yaratılış ve yansiyiş nazariyâtına göre, ilk taayyünde Hâlık olan Allâh'tan aldığı sırr ile ayna hâlini alan *Hakikat-ı Muhammediyye*, hem Hâlık Allâh ile ikinci taayyünde kendi cevherinden türeyen mahlûkât arasına perde olmuş hem de Hâlık Allâh'tan aldığı sırrı/güzelliği aynalığı nisbetinde mahlûkâta yansıtmıştır. Arş feleğine tekâbül eden Hakikat-ı Muhammediyye aynasındaki sırrların bir alt tabakada Kürsî feleğindeki aynası *A'yân-ı Sâbite* levhası yani *Levh-i Mahfûz'*dur.

Kaynağını keşf etme şuûruyla donatılmış insân olan san'atkâr-şâirin, yaratılış serencâmındaki geçmişini keşfe yönelik beşerî-sun'î gayretinin (kesbî) yanında kendisine başışlanma yoluyla (vehbî) varabileceği son nokta ve yansıtma istediği yegâne cemâl aynası Hakikat-ı Muhammediyye'dir; yansıtma istediği güzellikler ve hakikatlar aynası ise *Levh-i Mahfûz'*dur. Dîvân şiiri geleneğinin lisânıyla *Levh-i Mahfûz'*da sâbit olan hakikatlara, ya da şiir istilâhi ile söylenecek olursa, *kelâmî hakikatlara mazmûn* denir.

Her san'atkâr gibi şâir de ve bilhassa dîvân şâiri de mazmûnu bir ayna olarak kullanıp *mazmûnun mazmûnuna* yani Hakikat-ı Muhammediyye aynasına ermek ister; hattâ o aynanın da sırrını aşip arka/öte tarafına geçmek, aradaki engelleri kaldırarak tab'/meş'ar aynasını doğrudan meçhûl gayb âlemine tutmak, o sırrî âlemin en güzelini yani Cemâl-i Mutlak'ı yansıtma ister.

16. asrın son çeyreği ile 17. asrın ilk çeyreğini idrâk eden ömrüyle Nefî (1572-1635), âdâb, erkân, şekil, muhtevâ ve poetik anlayış çerçevesi tebellür etmiş dîvân şiiri geleneğinin şiir ve şâir anlayışını ta'rîf ve tavsîf etme, daha önemlisi şiiraltını¹ ortaya çıkarma adına şiirlerinde ciddî işâretler vererek değerlendirmelerde bulunmuştur. Şiirlerinde tab' kelimesini ya da terimini bir

¹ Şiiraltı: Poetik şuûraltı.

Şuûr ile şiirin aynı kökten türemiş Arabî kelimeler olması hasebiyle, "şâirin ya da şiir geleneğinin şiirsel ya da poetik şuûraltı" kavramını karşılamak üzere "şiiraltı" terimini teklîf etmekteyiz. Bu ândan itibâren, tarafımızdan yapılacak çalışmalarda ilgili kavram şiiraltı terimi ile ifâde edilecektir.

kavram karşılığı olarak pek çok yerde, belki dîvân şiirinin diğer şâirlerinden çok daha fazla bir şekilde, kullanmıştır. Nefî'nin, bunun yanında kendi dönemine kadar pek çok şâir tarafından gerek lugat anlamı ve gerekse şiiraltı hislerinin yönlendirmesiyle ıstılâhî anlamıyla kullanılmış olan mazmûn kelimesini de artık belirli bir kavramı karşılayacak şekilde daha çok şiir terimi olarak kullanmış olduğu dikkat çekmektedir. Mazmûna dâir çalışmalarda Nefî Dîvânı'nın pek çok yerinden alıntı yapılabileceğine işâret etmek gerekir.

Nefî'nin bazı şiirleri, şiirsel birer bütün olarak, onun şiiraltına ışık tutmaktadır. Konu çerçevesinde onun ayna telakkîsini anlamak üzere şu meşhûr gazelini yeniden okumak yerinde olacaktır:

*Tûtı-yi mu'cize-gûyem ne disem lâf degül
Çarh ile söyleşemem âyinesi sâf degül*

*Ehl-i dildür diyemem sînesi sâf olmayana
Ehl-i dil bir birini bilmemek insâf degül*

*Yine endîşe bilür kadr-i dür-i güftârum
Rûzgâr ise denî dehr ise sarrâf degül*

*Girdi miftâh-ı der-i genc-i ma'ânî elüme
Âleme bezl-i güher eylesem itlâf degül*

*Levh-i mahfûz-ı suhandur dil-i pâk-i Nefî
Tab'-ı yâran gibi dükkânçe-yi sahhâf degül*

(Akkuş, 1993: 315)

Bu gazelin başından sonuna kadar, sınırları tekebbüre varan bir tefahhur dâiresinde Nefî, genelden özele doğru "ayna > dil/gönül aynası > san'atkârın tab'/görme-gösterme aynası > şâirin meş'ar/şiir aynası"ndan bahsetmektedir.

Nefî kendisini ta'lîm usûlü çerçevesinde aynada taallüm eden papağana benzetir ki, bu papağanın teşe"ur ettiğini yani şiir söylemeyi öğrendiğini varsaymak mümkündür; ancak, bu papağan sıradan şiirler söylemek yerine i'câz yoluyla mu'cize kabîlinden şiirler söylemekte, ta'lîm aynası olarak -sâf olmadığı için- feleği (bu felek Kürsî feleği olmalıdır) bile beğenmemekte, doğrudan şiirin ya da ilhâmın (mu'cize dediğine göre belki de vahyin) kaynağından beslendiğini îmâ etmektedir. Gönül aynası arınmış olmayan insân gönül ehli olamaz, yani zevk-i selîm sâhibi olmayan insân san'atkârın tab' aynasına ayna tutamaz veya olamaz; tab'-ı selîm sâhibi san'atkârı da yine tab'-ı selîm sâhibi san'atkâr anlar. Şiir incisinin yani cevherinin (mazmûnunun) kadrini (kaderini) yine endîşe (bu, san'atkârda muhayyiledir) yani şâirin meş'ar aynası görebilir; zamâne aynası onu

göremeyecek kadar aşâğılık alçaktır, dünyâda da onun kıymetini anlayacak kadar sarrâflık yoktur. Ma'nâ mücevherâtının korunduğu hazînenin kapısının anahtarı şâirin elindedir; bu ma'nâ mücevherâtını âleme şiirleriyle saçsa zenginliğinden bir şey kaybetmez. Nef'î'nin meş'arı yani şâirlik aynası şiirlerin kaderinin (mazmûnların) saklı bulunduğu büyük levha yani sayfadır; şâir dostlarının tab'/meş'ar aynaları gibi -belki de içinde dîvânların bulunduğu-küçük sahhâf dükkânı değildir.

Görüldüğü üzere, Arş feleğinin altında mahlûk mevcûdât arasında Nef'î'nin san'atkârlık yani şâirlik aynasına ayna tutacak bir ayna yoktur, yani Nef'î'yi kâmilen görüp yansıtabilecek, onu algılayıp anlayabilecek bir idrâk aynası yoktur.

Her şeyin, herkesin kâmil aynası kendi cinsindedir, şiirin ve şâirin de: Bir şiiri kâmilen yansıtabilecek şey ancak şiir olabilir, bir şâiri kâmilen yansıtabilecek kişi de ancak bir şâir.

Nef'î'nin yakın selefi olan şâirlerden Bâkî (ö. 1600), hem yaşadığı zamân ve mekân hem de kullanmış olduğu Türkçe bakımından dîvân şiiri geleneğinin merkezinde yer almıştır. Dîvân edebiyâtı şiiraltını iyi tevârüs etmiş ve başarıyla aktarmış olan Bâkî, Muhibbî Dîvânı'nın tedvîni üzerine yazmış olduğu kıt'a-yı kebîresinin oniki ile onbeşinci beyitleri arasında onun şâirliğini ve şiirini överken bir şâirin diğer şâiri nasıl besleyip yetiştirdiğinin işâretlerini de vermektedir:

*Ne deryâdur bu şi'rün bahrı yâ Rab
Ki andan kâ'inât olmuş güher-çîn*

*Nice nâzûkdür ol şi'r-i şeker-bâr
Leb-i dil-ber gibi şi'rîn ü rengîn*

*Pes-i âyîne-yi tab'ından itdi
Yine tûtî-sıfat Bâkîye telkîn*

*Şikâr itmek nedür ma'nâ humâsın
Bulınsa tab'-ı şâhî gibi şâhîn*

(Küçük, 1994: 15-16)

Muhibbî'nin Dîvân'ı şiir cevherinin okyanusuna, yani kâinâtın şâirlerine mazmûn cevherlerinin ilhâm edildiği Levh-i Mahfûz'a benzetilerek Muhibbî'nin, Bâkî'nin kendisi başta olmak üzere pek çok şâiri himâyesi ve ihsânları ile teşvîk ettiğine göndermede bulunulmuştur. Muhibbî, âdetâ papağan ta'lîminde olduğu gibi, tab'ının aynası arkasından Dîvân'ındaki şiir şekerlerini dudaklarından saçarak Bâkî'ye şiir söylemeyi telkîn etmiştir. Sultân Muhibbî'nin tab' aynası gibi bir ayna hangi şâirde bulınsa yüce âlemlerin yüksek zirvelerinde uçan ma'nâ humâsını kolayca avlar. "Ma'nâ

humâsı"ndan murâdın yüksek Kürsî feleğindeki Levh hazînesinde korunan mazmûn cevheri olduğunu söylemek mümkündür.

Şiirin telkîn yoluyla öğretilip söyletildiği kabûlü çerçevesinde yorumları da yapılan bu şiirler iki ayrı sûrenin ilk âyetlerini akla getirmektedir, şöyle ki:

"*İkra' b'ismi rabbikellezî halak; halaka'l-insâne min'alak; ikra' ve rabbuke'l-ekrem, ellezî 'alleme bi'l-kalem, 'alleme'l-insâne mâ-lemya'lem. (Oku, yaratan rabbinin adıyla; o, insânı bir aşılansmış yumurtadan yarattı; oku, insâna bilmediklerini belleten, kalemle öğreten rabbın, en büyük kerem sâhibidir.)*" (Alak/1-5)

"*Er-Rahmân, 'alleme'l-Kur'ân; halaka'l-insân, 'allemehu'l-beyân. (Rahmân, Kur'ân'ı öğretti; insânı yarattı, ona beyânı öğretti.)*" (Rahmân/1-4)

Konu çerçevesinde âyetleri harmanlayarak şöylece yorumlamak mümkündür: *İkra'* emrinde gizli olan *Kur'ân*'ı ve onun kırâatını öğreten *Rahmân Rabb*, yarattığı *insâna* kendisinin bir sıfatı olan *beyânı* -ki bu, şâirde şiire karşılık gelmektedir- öğretmiştir. *Rahmân Rabb*, ezeli ilm-i ilâhî kaynağından *Kalem*'le çektiği ilmi önce *Levh'e*, oradan da *insânın* sadrına ve akıl levhasına damlatarak öğretmiştir; yani Allâh, yarattığı *insâna* hem olan bir şeyi okumayı, hem de ifâde etme yolları ile kendini *beyân* etmeyi telkîn etmiştir.

Kur'ân'ın tüm nüzûl sürecinde, -yukarıda da verilen- ilk âyetlerden başlayarak son âyetlere kadar, Allâh'ın, Cebrâ'îl vâsıtasıyla Hazret-i Muhammed'e âyetleri telkîn ederek doğru bir şekilde okutup ezberletmesini -"teşbîhte hatâ olmaz" kavlince- bu teşbîh çerçevesinde ele almak mümkündür. Şâire öğretilen *beyân* yolu ise şiirdir; Allâh, kendi ezeli ilim deryâsından *Kalem*'le çektiği şuûru önce *Levh'te* mazmûn şeklinde damıtmış, oradan da şâirin tab'/meş'ar aynasına yansıtarak şiire dönüştürmüştür.

Yukarıda gazel örneği etrafında ayna tasavvuru hakkında yorumlamalar yapılan *Nefî'nin "sözüm"* redifli fahriyye-na't kasidesinde, san'atkâr-şâir yaratılışı anlamına gelen tab' ile ayna arasındaki ilişkiler çok yönlü ve gayet estetik olarak ortaya konmuştur.

*B'araz bir cevher-i sâfidür ammâ muttasıl
Ehl-i tab'un zîver-i tîg u sinânidur sözüm*

(Akkuş, 1993: 45)

beytinde *Nefî*, sözünün, ayna sâhibi şâirlerin kalem ve dillerini süsleyen, kendisine hiç bir şey ârız olmamış sâf bir cevher olduğunu iddiâ etmektedir. Kasidedeki *sözüm* redifini fahriyye bağlamında *Nefî'nin* şiiri, na't bağlamında ise yaratılmış ilk kelâmî cevher olan *Nûr-ı Muhammedî* ya da *Hakikat-ı Muhammediyye* olarak kabûl etmek mümkündür.

Nef'î'nin, yine aynı kasîdesindeki

*Tab'umun bir tercemân-ı ter-zebânıdır kalem
Hâmemün bir hem-zebân-ı nüktedânıdır sözüm*
(Akkuş, 1993: 46)

beyti ile fahriyyedeki mübâlağanın sınırlarını zorlayarak, *tab'*la *Levh-i Mahfûz'u*, *kalemle* kalem-i evveli, *sözümle* de Hakikat-ı Muhammediyye'yi murâd ettiğini söylemek imkân dâhilindedir. Beyitteki îmâyâ göre, ilk Kalem Levh'e, Nef'î'nin tab' aynasındaki sözleri yazmıştır; Hakikat-ı Muhammediyye yani Hazret-i Muhammed ise, Nef'î'nin tab'ını Levh'e aktaran Kalem'in yazdıkları ile aynı dili konuşan tercümândır.

Bâkî'nin Muhibbî Dîvânı'na dâir yazmış olduğu -yukarıda da geçen- şiirindeki

*Misâl-i hurde-yi pîrûze hattı
Mücellâ safhası bir levh-i sîmîn*
(Küçük, 1994: 15)

beytinde Dîvân, sayfalarının parlak gümüş gibi apak ve yazılarının gökyüzündeki toz gibi ince oluşu yönlerinden temsîlî olarak Levh'e benzetilmiştir. Dîvân Levh'in aynası olunca üzerindeki şiirlerin de Levh'te bulunan mazmûnların aynası olduğu söylenebilir.

Yine Bâkî şiir ve saltanat sâhibi memdûhunu, yani Murâdî mahlaslı Sultân 3. Murâd'ı överken, onun tab'ını saltanatın câna cân katan güzelliğinin aynası, sînesini (sadrını) yani gönlünü de yine saltanat âlemini gösteren aynası olarak ta'rîf ve tavsîf etmiştir:

*Tab'ı mir'ât-ı cemâl-i can-fezâ-yı saltanat
Sînesi âyîne-yi 'âlem-nümâ-yı saltanat*
(Küçük, 1994: 87)

Tab'-mir'ât (ayna), sîne-âyîne (ayna) arasındaki teşbîh ilişkilerinin vurgulanması dikkat çekicidir. Beyitle murâd edilen asıl anlam ise, sultânın, hakîkî saltanat sâhibi olan Allâh'ın yeryüzü aynasındaki tecellîsi yani gölgesi olduğu anlayışıdır, ki geleneğin bu anlayışı meşhûr "*Es-sultân zıllullâh fi'l-arz. (Sultân Allâh'ın yeryüzündeki gölgesidir.)*" kelâmında ifâdesini bulmuştur.

Fuzûlî ise, sevgilisinin kendisinin kaderi, alın yazısı ya da gönül yazısı olduğunu dile getirdiği

*Kilk-i kudret levh-i sînemde seni kılmış rakam
Eyleyüp mahbûblar mecmû'asından intihâb*
(Akyüz vd., 2000: 144)

beytinde *levh-i sîne* terkîbi ile batındaki tab'/meş'ar aynasına işâret etmiş, bu aynanın Levh-i Mahfûz'u gören ya da görmesi gereken bir ayna olduğunu ifâde

etmek için özellikle *levh* kelimesini kullanmıştır. Beyitteki *mahbûblar mecmû'ası* şâhid-i mazmûnların yani mazmûn güzellerinin bir arada buldukları A'yân-ı Sâbite âlemi yani Levh-i Mahfûz defteri ya da kitâbıdır.

Levh'ten Tab'a Mazmûn

Yukarıda da değinildiği gibi, şâirin tab'/meş'ar aynası Kürsî feleğindeki mazmûnlar âlemi sayılan Levh-i Mahfûz'u yansıtıp oradan mazmûn alacak kâbiliyette olmalıdır.

*Fikr-i pür-mazmun midur âyîne-yi tab'umda yâ
'Aks-i nakş-ı kârgâh-ı 'âlem-i bâlâ midur*

(Akkuş, 1993: 65)

beytinde Nefî istifhâm yoluyla, tab' aynasında dolu olan görüntülerin mazmûnlar, ya da başka bir deyişle, yüce âlemin Kürsî feleğinde sayısız nakışlarla dolu olan gergeften yani kader levhasından yansımalar olduğunu ileri sürmektedir.

Nâ'ilî, ilim ve idrâk sâhiplerinin (belki ilim ve idrâk sâhibi şâirlerin) çoğunun, memdûhunun sâf tab' aynasına ve o aynada yansıyan mazmûna baktıklarını, o mazmûnun şâhidi olduklarını dile getirmektedir:

*Mazmûn-ı hüccet-i suhan u tab'-ı pâkine
Şâhiddür ehl-i dâniş ü idrâkûn ekseri*

(İpekten, 1990: 89)

Bu çerçevede Nefî de ilim sâhiblerinin (ya da ilim sâhibi şâirlerin) neden o saflığı yayan bereketi, parlak tab' aynalarına sermâye etmediklerini anlamaya çalışmaktadır:

*Niçün ol feyz-i safâ-güsteri ehl-i dâniş
Eylemez tab'ına ser-mâye-yi mazmûn-ı müfid*

(Akkuş, 1993: 231)

Bu feyzin, ilk sâf öz, kendisinden nice arazların türediği ilk sâf cevher yani Muhammedî bereket ve hakikat olduğunu söylemek mümkündür.

Mazmûn, insâna geçişini unutturmayan, aslî hakîkî âlemini hatırlatıcı bir muhtıradır; kâbiliyetli şâirin tab'/meş'ar aynasına ilhâm edilir. Kelâmî hakîkatlara muhâtab olabilme özellikleri ve de hakîkî âlemi hatırlatıcı olmaları dolayısıyla, şiir geleneği şâir ile peygamberi aynı dâirede kabûl etmektedir. Peygamberlere vahy edilen ma'nâlar ile şâirlere ilhâm edilen mazmûnlar, âsumândan yani Kürsî âleminde indirilmektedir. Güftî, hâl tercümesini verdiği şâiri şiirlerinin niteliğiyle ilgili överken bu durumu aynen beyân etmektedir:

*Şi'ri hep vahy-i âsmânîdür
Tab'ı peygam-ber-i ma'ânîdür*

*Vahy-i mazmûn-ı 'arz-dâştîdür
Sihir-i nisyân-ı vâ-güzâştîdür*

(Yılmaz, 2001: 218)

İkinci beyitte *vahyin* paralelinde *sihre* yer verilmesi, vahyin geçmiş hatırlatıcı vasfına karşılık, sihrin geçmişi unutturarak muhâtabın dikkatini yaşanan âna çekme özelliğini ortaya koymak içindir. Burada, Hazret-i Muhammed'in ilâhî vahyin mu'ciz âyetlerini aktarması sırasında müşrikler tarafından sihirbâzlıkla ithâm edilmesine de işâret edilmektedir.

Bu minvâlde Gelibolulu 'Âlî de

*Benem ol şâ'ir-i nev-güfte-yi sihr ü i'câz
Tab'uma nükte vü mazmûn u ma'ânî mülhem*

(Arslan-Aksoyak, 1998: 101)

tefahhur beyti ile kâbiliyeti sihir ve i'câz noktasına varan şâirlerin tab' aynalarına mazmûnların ilhâm edilip yansıtıldığı faraziyesine işâret etmektedir. Burada, sihir ile mu'cizenin aynı bağlamda kullanılması, Kelîmullâh (Allâh ile kelâm eden) lâkablı Hazret-i Mûsâ'yı çağrıştırmakta, bununla birlikte, yukarıda geçtiği üzere, müşriklerin Hazret-i Muhammed'i ithâmalarını hatırlatmaktadır.

Gurbet, değersizleri ve gayrıyı unutturur, değerli olanları ise daha da özümsetip arattırır. Mîrzâ-zâde Sâlim bu durumu şöyle dile getirmektedir:

*Serbeceyb-i fikret-i gurbet iken bana yine
Dembedem mazmûnlar virmekte tab'-ı bihterîn*

(İnce, 1994: 453)

Beyitte, aslî vatanından, hakîkî âleminden ayrı düştüğü için gurbette boynu bükülen garîb şâirin, vatanını hatırlama ve görme iştîyâkı içinde bulunduğu ânda, hoş ve parlak tab' aynasının, kendisine o âlemin mazmûnlarını hatırlatıp göstermesiyle şâd oluşu anlatılmaktadır.

Yukarıda, mazmûnun, hak eden şâirin aynasına yüce âlemden verilen bir bağış, bir ihsân olduğuna değinilmiş idi. Erzurumlu Zihnî memdûhunu överken, onu medhetmesinin şerefine tab' aynasının parlak mazmûnla ödüllendirildiğini şöyle ifâde etmektedir:

*Ol kadar tab'uma irdi şeref-i medhünle
Bahşış-i tuhfe-yi endîşe-yi mazmûn-ı münîr*

(Macit, 2001: 62)

Medhiyye mukâbilinde şâirler genelde maddî ihsânlarla ödüllendirilirken, buradaki ihsânın ma'nevî ve poetik oluşu da geleneğe ayrıca bir güzellik katmaktadır.

Mazmûn - Tab' - Şiir - Hâtır

Kelâmî hakikat olarak kendisi de bizâtihi ayna olan mazmûnun şâirde tab'/meş'ar aynasına yansıdığı kabûl edilmiştir. Tab'/meş'arın yansıttığı mazmûn şâirin *hâtır* aynasında yani batnındaki fikir ya da gönül aynasında şiire dönüşür. Bir başka ifâdeyle söylenecek olursa; *hâtır* tab'/meş'ara ayna tutarak mazmûnu şiire dönüştürür.

Bu durum Nefî'nin şu beytinde beyân edilmiştir:

Sînesi âyine-yi çihre-nümâ-yı mazmûn
Hâtırı matla'-ı hurşîd-i dıraşân-ı suhan
 (Akkuş, 1993: 250)

Beyitte *sîne* mazmûn güzelinin yüzünü gösteren tab' aynası, *hâtır* ise parlak suhan/şiir güneşinin doğuş yeri, parladığı aynadır.

Nâmî'nin *hâtır* aynası ya sâde sâftır, tüm görüntülerden âzâdedir, boştur; eğer dolu olacak ise de mazmûn güzelleri ile dolu olur; yani, aynasını gayrı şeylerle, görüntülerle kirletmez, şöyle ki:

Gehî mazmûn-ı eş'âr ile eyler hâtırın memlû
Gehî Nâmî-sıfat levh-i dilin sâde tutar kâgaz
 (Yenikale: 308)

Bu beyitte -fonksiyonlarında bir netlik olmasa da- *hâtır*, *levh-i dil* (*gönül levhası/aynası*), *kâgaz* (*kâğıt*) aynı şeye, şâirin tab' aynasına karşılık gelmektedir.

Güftî, hâl tercümesini, şâirlik hâlini anlattığı kişiden bahsederken, onun sağlam şiirinin, dinleyicilerin ve okuyucuların ya da şâirlerin tab' aynasını yumuşattığını, yani -belki de bir sonraki- mazmûnun geliş gidişini kolaylaştırdığını ileri sürmektedir:

Tab'-ı mazmûna virmede telyîn
Habb-ı müşhil midür o şi'r-i metîn
 (Yılmaz, 2001: 213)

Bu noktada, nitelikli şiirin mazmûnlar âlemine referans olup şâir için tavassut ettiğini, Levh ile tab' arasında bir kanal, bir izlek oluşturduğunu söylemek gerekir.

Mazmûn (Ç)almak

Cân, gönül sevgiliyi nasıl isteyip çekiyorsa, şâirin tab'/meş'ar aynası da Levh-i Mahfûz'da bulunan bâkir mazmûn güzelini çeker, eğer kâbiliyeti de varsa kapar alır.

Mezâkî, gayb ve şehâdeti bilen, insânın içini dışını, fikirlerini gören Allâh'ın güzelliğine ayna tuttuğunu, o güzelliği yansıttığını îmâ etmekte; bu zevkı yaşayabilme kudretine sâhip iken, Levh'te bulunan bâkir mazmûn güzellerini tab' aynasında yansıtmasının şaşılacak bir durum olmadığını dile getirmektedir:

*N'ola çihre-nümâ olsa bize ebkâr-ı mazmun kim
Cemâl-i şâhid-i endîşeye âyîne-dâruz biz*

(Mermer, 1991: 385)

Bu beyitte tüm kelime ve terkîblerin tenâsübüyle oluşturulan bir gelin odası ve nikâh merâsimi evreni kurulmuştur.

Nâmî, şu tefahhur beyti ile kendi tab' aynasını yükseklerde, ma'nâ zirvelerinde uçup güzel seçkin mazmûn güvercinini kapan şâhîne benzetmektedir:

*Kebg-i mazmûn-ı güzîn almaga tab'-ı Nâmiveş
Evc-i ma'nâdan per açan şâh-bâz olmak gerek*

(Yenikale: 174)

Şâirin tabî'atı yani tab'/meş'ar aynası şiiri, kendisinde yansıyan görüntüleri anlatmaya tahsîs edip adadıkça mazmûnu kader levhasından çekerek alır; Nef'î bu durumu şöyle ifâde eder:

*Alur levh-i kaderden cezbe-yi fikr ile mazmûnı
Tabî'at zâtını ta'rîfe hasr itdükçe güftârı*

(Akkuş, 1993: 213)

Tabî'at ya da tab'/meş'ar aynasının aslî görevi, daha önce kullanılmamış, tâze, bâkir mazmûnları yansıtmaktır; böyle kaldıkça parlaklığını ve yansıtma kâbiliyetini koruyacaktır. Nâmî

*Tabî'at mîdur ol kim eyleyince bir gazel îrâd
Bulur mazmûnı dîvân-ı selefden intihâb eyler*

(Yenikale: 13)

beytinde önceki şâirlerin dîvânlarından (ya da tab' aynalarından) mazmûn bulup çalarak gazel söyleyen şâirin tabî'atının hakîkî tab' aynası olamayacağını beyân etmektedir.

Her mazmûnun tecellî ettiği ve kendisine harem olan bir tab'/meş'ar aynası vardır; başka bir ifâdeyle, her mazmûn kendisine özgü bir tab'/meş'ar aynasının mahremidir. Nevres-i Kadîm, başka şâirlerin tab' aynasındaki

mazmûnlara -ta'bîri câizse- yan gözle bakmaması, onları alıp kullanmaması için tab' aynasının dîni îmânı üzerine söz verdiğini söylemektedir:

*Kimsenün mazmûn u ta'bîrin takınmasun diyü
Tab'umun virdüm kasemler dînine îmânına*

(Akkaya, 1996: 30)

Bu beyti ile Nevres-i Kadîm'in aslâ kullanılmış mazmûnlarla işi olmadığı, olmayacağı gibi bir iddiâda bulunduğunu söylemek mümkündür.

Mazmûnun Engeli: Jeng ve Gubâr

Aynanın yansıtma ve gösterme kâbiliyeti *jeng*den yani kirden pastan arınmışlığı, sâflığı nisbetindedir. Mazmûnun şâirin tab'/meş'ar aynasına yansıtması ve bu aynadan da şâirin sîne/sadrındaki hâtır aynasında şiir hâlinde tecellî etmesi, aynaların her türlü kir, görüntü ve kalabalıktan âzâde olmasına bağlıdır; yani, mazmûn kâmilten tecellî edeceği aynaya düşer.

Fuzûlî, *âyîne-yi idrâk* şeklinde ifâde ettiği tab' aynasının *jeng*den, yani mazmûndan gayrı çok çeşitli ve kalabalık sûretlerin oluşturduğu kirden pastan arındırmadan mazmûnun tecellî etmeyeceğini îmâ ettiği

*Ey safâ-yı sûretün kaydın çeken bil kim henûz
Jengden âyîne-yi idrâkini pâk itmedün*

*Jengdür âyîne-yi idrâke her sûret ki var
Sen henûz ey sâde bu mazmûnı idrâk itmedün*

(Akyüz vd., 2000: 307)

kıt'asında, mazmûn sûretini en sâf ve billûr hâliyle aynasına düşürme çabasında olan şâirin, gâyesine ulaşabilmesi için öncelikle aynasını başka her sûretten arındırması gerektiğinin idrâkinde olmasını şart koşmaktadır.

Ayna istiâresi üzerine kurulmuş olan bu kıt'ada lafız ve anlamları bakımından ortaklık ve benzerlik gösteren birinci ile dördüncü ve ikinci ile üçüncü mısraların dizilişindeki tenâzur (bakışım, simetri) iki beyit arasındaki geometri açısından ayrıca dikkat çekicidir.

Üsküdarlı Sırrî de bu minvâlde, tab' aynasının üzerindeki her toz zerresinin bile mazmûnun geliş gidişine, yani aynanın mazmûnu gösterme ve yansıtmasına engel olduğunu, böyle kirli paslı aynanın papağanı konuşurma ta'lîminde bile kullanılamayacağını ifâde etmektedir:

*Her gubârı olmada âmed-şud-ı mazmûna sed
Jengdâr âyîne tûtîyi nice gûyâ ider*

(Kazan, 2003: 226)

Buradaki papağan ta'lîminden murâdın şâirin şiir kâbiliyetini geliştirme gayretleri olduğuna, yukarıda Nef'î'nin "degül" redîfli gazeli üzerine yapılan yorumlamalarda da değinilmiş idi.

Geleneğe Ayna Tutanlar

Dîvân şiirinin hâtimesini yazmış olan şâirlerden Yahya Kemal Beyatlı ideal ayna tasavvurunu şu beyitlerde dile getirmiştir:

*Biz gülden özge koklayacak sîne bilmedik
İşretten özge âdet-i dîrîne bilmedik*

*Dîdâr-ı Kibriyâ'yı kemâliyle gösteren
Şeydâ gönülden özge bir âyîne bilmedik*

(Yahya Kemâl, 1993: 47)

Bu beyitlerde, "gül" ile mazmûnun mazmûnu yani Hakikat-ı Muhammediyye, "sîne" ile de bu hakikat gülünün ilk aynası olan Levh'in murâd edildiğini söylemek mümkündür; "işret" ile de en kadîm bir âdet olarak bezm-i ezel ya da meclis-i elestin hatırlatıldığı söylenebilir. Allâh'ın cemâli, taayyünler yoluyla en önce Hakikat-ı Muhammediyye aynasında, en son da aslına muhabbetten çılgına dönerek kendi benliğinden geçmiş insânın gönül aynasında kâmil bir şekilde tecellî edebilir.

Geleneğin genel ayna istiâresini bu beyitlerle yorumlayan Beyatlı, *Cemal Yeşil'e* başlıklı rubâisinde san'atkâr-şâirin tab' aynasını şöyle yorumlamaktadır:

*Hâtırlatır erbâb-ı dil'in sîneleri
Yekdîğere akseyleyen âyîneleri
Rahşan görünür her birinin ka'ından
Nâdîde mücevherât gencîneleri*

(Yahya Kemâl, 1988: 18)

Beyatlı, kendisi de diplomat şâirlerden olup daha çok rubâileri ve hattâ Hayyâm rubâilerine yaptığı tercümelemler ile bilinen Cemal Yeşil'i -hem diplomatlığı hem de şâirliği ile muhtemelen kendisiyle özdeşleştirmiş olacak ki- kendisine bir san'atkâr-şâir aynası olarak kabûl ettiği anlaşılmaktadır. Tab' aynalarının birbirini görüp yansıttığı şâirler ancak, birbirlerinin defîne/hazîneleri andıran tab' aynalarının derinliklerinde parlayan mazmûn cevherlerini görebilirler.

Cemal Yeşil de ustâd kabûl ederek gönülden bağlandığı Beyatlı için *Yahya Kemal* başlıklı bir şiir kaleme almıştır ki *yüce âlem-şâir* ilişkilerine ışık tutması açısından dikkat çekicidir:

*Açık bir gök ve sahilsiz bir engin,
Sedeflenmiş sular, sihriyle rengin;
Dizilmiş incilerden, hâle hâle
Köpükler serpilir yer yer hayale.*

*Verir ses her yerinden başka umman,
Akisler coşturur kat kat semadan;
Uçar, tılsımlı bir vecd ülkesinde
Îlâhın ruhu ilhamın sesinde.*

*Hayal ufkunda işlenmiş sada, renk,
Dökülmüş ruha bir yekpare âhenk.*

(Ayvazoğlu, 2008: 570-571)

Kozmik âlemlerin geleneksel tasavvurunda gökyüzü okyanusa, felekler de (*felek-fülk* kelimelerinin Arabî iştikâkı ile) fülklere yani gemilere benzetilir. Nasıl ki incilerin kaynağı okyanus ise, ma'nâ incilerinin kaynağı da gökyüzüdür. Ma'nevî ve lafzî şiirsel ilhâmın kaynağı ilâhîdir; kelâmî hakikat olan mazmûn, Hakikat-ı Muhammediyye'nin feleği olan Arş'tan Kürsî'ye indirilir, oradan da şâirin tab'ına ilhâm edilir.

Geleneğin ayna istiâresi ile de şiiraltını beslemiş olan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Sayıklama* şiirindeki

*Bu renksiz ve biçare
Şahitleri ömrümüzün,
Bu aynanın sularında
Kaç kere yıkandı yüzün...*

(Tanpınar, 1998: 126)

mısrâlarında *şâhid-ayna* ilişkisi "*mazmûnu gören ayna*"yı belki şâhid-i mazmûnu yani mazmûn güzelini akla getirmektedir. Son mısırâdaki "*yüz*"den murâdın, her seferinde farklı bir şekilde tecellî eden *ilâhî cemâl*, "*bu ayna*"nın ise hem şâirin ve hem de kârî (okuyucu)/sâmi'in (dinleyici) *arınma aynası* yani *katharsis aynası* olduğu söylenebilir. Sadece şâir değil, kârî/sâmi' de ayna sâhibi *ehl-i tab'* olmalı ki arınma gerçekleşsin.

İsmet Özel, *Bir Yusuf Masalı* adlı eserinin *Şivekâr'ın Yolculuğudur* başlıklı üçüncü bölümüne eski ile yeni ya da geleneksel ile modern insanın hakîkata ulaşma tarzları arasındaki farka işâret ederek başlar:

*Eskiler iz sürerdi.
Biz muttasıl arıyoruz yeni insanlar.
Arıyoruz âlemin iç yüzünden zihnimize
Yansıyan bir tasarımla gerçeği.*

(Özel, 2000: 77)

Bu mısırâlarda, geleneğin idrâkinde olan eski insanların oluş/yaratılış zincirinin halkalarını izleyerek eserden müessire, mahlûktan Hâlik'a giden yolda kendilerini kaybetmeden yürüebildikleri; buna karşılık, gelenek zincirini kıran modern hayâtın insânlarının hakîkatı nasıl arayacaklarını bilmedikleri îmâ edilmektedir. Geleneğin insânı taayyünün farkında olarak, mutlak hakîkata aynaları izleyerek varmaya çalışırken, modern insân bir şekilde kendi zihninde yansımış bulduğu hakîkatı nasıl arayacağını bilmemektedir.

Özel, *Hey Joe* adlı şiirinde insâna verilen aynanın özelliklerinden bahsetmektedir:

*Sana bir beyaz bir asude bir billur
Sinenin ayırtıldığı ve zırhın
Bu sır olmasın diye ifşa.
(Özel, 2010: 42)*

Bu mısırâlardaki "sine" tab'/meş'ar aynasıdır, san'atkâr-şâirlere tahsis edilmiş olan bu ayna temiz, sâf, arınmış tab'-ı selîmdir. Bu aynada yansıyan kelâmî hakîkatlar yani mazmûnlar, ehli ve hakkı olmayanlara görünmesinler, ortaya dökülmesinler diye "sır" ile sırlanıp korunurlar.

Hulâsa, mazmûn aramakla bulunmaz; mazmûn, onu arayıp elde etme yolunda ciddî gayretlerin güzel bir hediyesi olarak ilhâm yolu ile, aynalarını dâimâ temiz ve parlak tutmaya çalışan şâirlerin tab'/meş'arlarına indirilir.

Kaynakça

Akkaya, Hüseyin. (1996), *Nevres-i Kadîm and His Turkish Dîvân*, Part 2, Harvard University.

Akkuş, Metin. (1993), *Nef'î Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Akyüz, Kenan-Beken, Süheyl-Yüksel, Sedit-Cunbur, Müjgan. (2000), *Fuzûlî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Arslan, Mehmet-Aksoyak, İ. Hakkı. (1998), *Gelibolulu Âlî Riyâzü's-Sâlikîn*, Sivas.

Ayvazoğlu, Beşir. (2008), *Yahya Kemal 'Eve Dönen Adam' Ansiklopedik Biyografi*, Kapı Yayınları, İstanbul.

Dağlar, Abdülkadir. (2014), "Şiirin Mazmûn Hâli", *Metnin Hâlleri: Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh*, Klasik Yayınları, İstanbul, s. 196-247.

İnce, Adnan. (1994), *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı*, Ankara.

İpekten, Haluk. (1990), *Nâ'ilî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Kazan, Şevkiye. (2003), *Üsküdarlı Sırrî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Divan'ı (Tenkitli Metin-İnceleme) ve Şerhu Medhi'n-Nebi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Küçük, Sabahattin. (1994), *Bâkî Dîvânı*, TDK Yayınları, Ankara.
- Macit, Muhsin. (2001), *Erzurumlu Zihnî Divânı*, KB Yayınları, Ankara.
- Mermer, Ahmet. (1991), *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, AKM Yayınları, Ankara.
- Özel, İsmet. (2000), *Bir Yusuf Masalı*, Şûle Yayınları, İstanbul.
- Özel, İsmet. (2010), *Bir Vefa Daha Son İlâveler*, Şûle Yayınları, İstanbul.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. (1998), *Bütün Şiirleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Yahya Kemal. (1988), *Rubâiler ve Hayyam Rubâilerini Türkçe Söyleyiş*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.
- Yahya Kemâl. (1993), *Eski Şiirin Rüzgârıyla*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.
- Yenikale, Ahmet. *Ahmet Nâmî Dîvânı ve İncelemesi (Metin)*.
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10633,metinpdf.pdf?0>
[erişim tarihi: 07. 01. 2016]
- Yılmaz, Kâşif. (2001), *Güftî ve Teşrifâtü's-Şu'arâsı*, AKM Yayınları, Ankara.

Kezban PAKSOY*

SON DÖNEM BELÂGAT KİTAPLARINDAN İBRADILI MEHMED ŞÜKRÎ'NİN İLM-İ BELÂGAT ADLI ESERİ* (METİN)

Özet: Sözü, fasih olmanın yanında yer ve zamana da uygun olarak kullanılmasını konu edinen belâgat ilmine dâir eserler, Türk Edebiyatı'nda, yüzlerce yıl Arapça asıllarından okunmuştur. Arapça asıllarına tarih içerisinde onlarca tercüme ve şerh yazılmasına rağmen edebiyatımızda ilk Türkçe belâgat kitabı Tanzimat döneminde telif edilmiştir. Bizim burada metnini sunacağımız eser de bu dönemde ortaya çıkan Türkçe belâgat ders kitabı ihtiyacını karşılamak amacıyla yazılmış eserler silsilesinden sayılabilecek, İbradılı Mehmed Şükrî'nin telif ettiği İlm-i Belâgat'ıdır. Çalışmamızda eserin kısa bir incelemesini yaptıktan sonra ilmî usûllere göre transkribe etmeye çalıştığımız metnine yer verdik.

Anahtar kelimeler: Belâgat, İbradılı Mehmed Şükrî, İlm-i Belâgat

ONE OF RECENT RHETORIC BOOKS: İBRADILI MEHMED ŞÜKRÎ'S İLM-İ BELÂGAT (TEXT)

Abstract: Belâgat is the science of giving speeches clearly in appropriate time and place. In Turkish Literature belâgat books are read Arabic belâgat books although these Arabic belâgat books are translated to Turkish. In Turkish Literature the first Turkish belâgat book was written at the time of Tanzimat. In this study we try to publish a belâgat book which was published in this term, called İlm-i Belâgat, written by İbradılı Mehmed Şükrî. We try to give information about belâgat, İbradılı Mehmed Şükrî and his book İlm-i Belâgat shortly than give the transcribed text of İlm-i Belâgat.

Key Words: Rhetoric, İbradılı Mehmed Şükrî, İlm-i Belâgat

“Sözün fasîh olmakla berâber muktezâ-yı hâl ve makâma mutâbık olmasıdır.”¹ şeklinde tarif edilen belâgat ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzını anlama amacıyla yapılan çalışmaların neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu ilmedâir eserler Türk Edebiyatındayüzyıllarca Arapça asıllarından okunmuştur. Tanzimat

* Yrd. Doç. Dr.; Niğde Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi; Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

*25-27 Nisan 2007 tarihleri arasında Erzurum'da düzenlenen Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu'nda tarafımızdan sunulan “İbradılı Mehmed Şükrî'nin İlm-i Belâgatı” başlıklı bildiride tanıtımı yapılmış olan eserdir.

¹Tâhir-ül Mevlavî, Edebiyat Lugatı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1999, s. 25.

Dönemi'ne kadar, Arapça belâgat kitaplarına onlarca tercüme ve şerh yazılmasına rağmen Türkçe bir belâgat kitabı telif edilmemiştir. Edebiyatımızdaki Türkçe belâgat kitapları, Tanzimat Dönemi'nde açılan batılı tarzdaki okullarda yetişen öğrencilerin Arapça'yı iyi bilmemeleri neticesi ortaya çıkan Türkçe belâgat kitabı ihtiyacını karşılamak amacıyla telif edilmiştir. Bu amaçla yazılan kitaplardan Ahmed Hamdî'nin Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî² adlı eseri belâgatı, fesâhat, beyân, bedî' ve me'ânî şubeleriyle tam kadro hâlinde ve Türkçe örneklerle anlatan ilk belâgat kitabımızdır.³ Ahmed Cevdet Paşa'nın Belâgat-ı Osmâniyye⁴ ve Diyarbakırlı Saîd Paşa'nın Mîzânü'l-Edeb⁵ adlı eserleri bu amaçla yazılan diğer önemli eserlerdir. İbradılı Mehmed Şükrî'nin İlm-i Belâgat adlı küçük hacimli eseri de bu silsileden sayılabilir.

Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen İbradılı Mehmed Şükrî'nin hayatı hakkında elde bulunan bilgiler, 15 Mayıs 1874 tarihinde Mâlîye kâtibi olarak görev yaptığı ve İlm-i Belâgat dışında İstanbul Hânkâhları Meşâyihî, Silsile-nâme-yi Sûfiyye ve Mecmû'a-yı İlahiyyât adlı eserlerin müellifi olduğudur.⁶

Bizim burada metnini neşretmeye çalışacağımız, *15 Teşrîn-i şânî 1318* (28 Kasım 1902) tarihinde basılmış olan İlm-i Belâgat, belâgat ilminin sadece beyân şubesine dâir bilgiler ihtivâ eden 32 sayfalık küçük hacimli bir eserdir. Müellif de bu husûsu "*İfâde-yi Maḥşûşa*" bölümünde "...*İlm-i beyâna dâ'ir işbu eser-i 'ubeydânemi tertîb etdim*" diyerek dile getirir. Bu sebeple adı her ne kadar İlm-i Belâgat olsa da eserin, belâgatın sadece beyân şubesine değinen bir risâle hüviyetinde olduğunu söyleyebiliriz. Eser, "*Fihrist*"ın ardından gelen "*İfâde-yi Maḥşûşa*", "*İlm-i Belâgat*" ve "*Hâtîme*" başlıklı üç ana bölümden oluşmaktadır.

Eserine, "*Sözünü kadr u kıymeti belâgatladır.*" diyerek başlayıp bu ilmin önemini vurgulayan İbradılı Mehmed Şükrî, belâgat ilmini "*Me'ânî ile beyâna (İlm-i belâgat) denilir*" şeklinde tanımlar. Belâgatın sadece beyân şubesini ele alan müellif, beyânın tarifini "*İlm-i beyân ile ise edâ-yı merâmîni tarîkları bilinir ki işbu tarîklar hakîkat, mecâz, kinâyeden 'ibâretidir. Bundan anlaşıldı ki 'İlm-i beyân hakîkatdan, mecâzdan, kinâyeden bahş eder.*" şeklinde yapar. Bu tarif de eserin çatısını oluşturmaktadır. Müellif eserin devamında belâgatın beyân şubesini oluşturan unsurlar olarak sıraladığı hakîkat, mecâz, kinâye ile istiâre ve teşbîh konuları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durur. Eserinin "*Hâtîme*" bölümünde eserine bir sonuç yazmak yerine yine "mecâz ve hakîkat" hususlarında ek bilgiler verir.

² Ahmed Hamdî Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî (İnceleme-Metin-Dizin), (Hzl., Atabey Kılıç), Laçın, Kayseri 2007.

³a.g.e., s. 8.

⁴ Ahmet Cevdet Paşa, Belâgat-ı Osmâniyye, (Hzl., Turgut Karabey-Mehmet Atalay), Akçağ, Ankara 2000.

⁵Diyarbakırlı Sâ'id Paşa, Mîzânü'l-Edeb (Hzl., Saliha Aydoğan), Kitabevi, İstanbul 2009.

⁶İsmail E. Erünsal, "Mehmed Şükrü", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2003, C. 28, s. 533.

İlm-i Belâgat'ta ele alınan konulara dâir verilen örnek cümleler ise çoğunlukla Arapça'dır, İbradılı sadece bir iki örnekte Türkçe cümle kullanmıştır.

İbradılı'nın eserini hazırlarken kullandığı kaynaklar ise Telhîsü'l-Miftâh, Muhtasarü'l-Me'ânî, Menâfi'ü'l-Dakâyık ve Mutavvel; Mahmûd-ı Antâkî'nin Ferîde ve Alâka adlı risâlelerdir. Ayrıca sık sık Hâfız Seyyid'den aldığı örnek cümlelere yer vermiştir.

Çalışmamızda tekrara düşmemek için belâgata dâir bilinenler ve târihî seyri ile müellif hakkındaki sınırlı bilgiler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmadık. Amacımız metni neşretmek olduğundan, metin üzerinde yaptığımız kısa incelemenin ardından ilmî usûllere riâyet etmeye çalışarak hazırladığımız İlm-i Belâgat'ın transkripsiyonlu metnini verdik. Metinde yer alan Arapça cümleleri elimizden geldiğince okuyup hemen yanlarında köşeli parantez içinde italik olarak Türkçe karşılıklarını verdik. Sayfa numaralarını köşeli parantez içinde “[15]” şeklinde gösterdik. Metinde yer alan dipnotlar orijinal metne sadık kalınarak verilmiştir. Metni transkribe ederken, İlm-i Belâgat'ın H. 1318/M. 1902 tarihli Ârif Efendi Matbaası baskısını kullandık. Amacımız, İlm-i Belâgat adlı eserin neşri yoluyla, belâgata dâir bir eserin daha araştırmacıların istifâdesine sunulmasıdır.

METİN

[1] Eser

‘İlm-i Belâgat

&

Muḥarriri

İbradılı Mehmed Şükrî

&

Ma‘ârif Nezâret: ve Maṭbū‘ât İdâre-yi ‘Âliyeleriniñ ruḥşat-ı resmîyyelerini ḥâ’izdir.

&

Numero (614) fî 15 Teşrîn-i şânî sene 1318

&

Kâffe-yi ḥuḳûkı muḥarririne ‘â’iddir

&

Dersa‘âdet

(‘Ârif Efendî) Maṭba‘ası- Sulṭân Bâyezîdde Veliyyüddîn

Efendi Kütübḫânesi altındadır Numero (87)

Sene

1318

[2] - Fihrist –

- 5 'İlm-i beyân neden bahş eder.
- 7 Hâkîkatiñ ta'rîfi vaz'ıñ dört nev'î. Bir lafzıñ bir cihetden hâkîkat ve diğzer cihetden mecâz olması.
- 8 Mecâzıñ ta'rîfi. Qarîneniñ kısımları. 'Alâkanıñ külliyye ve cüz'iyye olarak mülâhaza olunması.
- 9 Lafzıñ mecâz ve hâkîkat olmasının 'alâmeti.
- 10 Kinâyenîñ ta'rîfi ve mecâz ile farkı.
- 11 Yigirmi sekiz 'alâka.
- 14 İsti'âre-yi muşarraha, İsti'âre-yi mekniyye.
- 17 İsti'âre-yi müfrede, İsti'âre-yi mürekkebe.
- 18 İsti'âre-yi aşliyye, İsti'âre-yi tebe'iyye.
- 20 İsti'âre-yi muṭlaqa, İsti'âre-yi muraşşaha, İsti'âre-yi mücerrede.
- 21 İsti'âre-yi vifâkiyye, İsti'âre-yi 'inâdiyye.
- 00 İsti'âre-yi 'âmmiyye, İsti'âre-yi hâşşiyye.
- 21 Teşbihîñ ta'rîfi. Teşbihîñ tarafeyni hissi veyâ 'aklı olmak. Vech-i şebih ile maqşad.
- 24 Temliḥ, Telmiḥ, Müşâkele, Tehekküm, tefe'ül.
- 00 Teşbih-i melfûf, Teşbih-imefrûk, Teşbih-i tesviye, Teşbih-i cem', Teşbihden ğaraz nedir. Hangi taraf müşebbehün bih kılmır.
- [3] 26 Teşbih-i mücmel, Teşbih-i mufaşşal, Teşbih-i qarîb-i mübtezel, Teşbih-i ba'id-i ğarîb, Teşbih-i maqbûl, Teşbih-i merdûd.
- 27 Hâkîkat-i 'akliyye nedir.
- 29 Mecâz-ı 'aklı nedir.
- 30 Telviḥ, Remz, İmâ', İşâret.
- 31 Mecâzıñ hâkîkate halef olması. Bir kelâmıñ ma'nâsız birağılması.
- 00 Hâkîkat terk olunarak mecâza gidilmesiniñ sebebi.
- 23 İki ma'nâyı ıtlâk-ı vâhidde cem' etmeniñ tarîkı.
- 00 Mürtecel nedir.

[4] İfade-yi Maḥşûşa

Sāye-yi sa'âdet-sermāye-yi ḥazret-i pādşāhīde ma'ārif öyle zirve-yi teraḳḳî vü kemāle vāşıl olmuştur ki lisānlar söylemekden ve ḳalemler yazmaḳdan 'āciz ü ḳāşırdr.

A'sār içinde mişli geçmeyen böyle bir 'aşr-ı teraḳḳî vü ma'rifete yetişdigimizden dolayı ne ḳadar teşekkür etsek ve ne ḳadar müfteḥir olsaḳ yine azdır.

Memālik-i şāhāne serāpā gülşen-i 'ilm ü ma'rifet olmuştur. Oḳumamış yazmamış kimse ḳalmamıştır. Bu tekemmül-i ḥired-fersāyı hangi ḳalem lāyığıyla yazabilir. Hangi kâğıd tamāmıyla isti'āb edebilir.

Pādşāh-ı ma'ārif-perver ve şehensāh-ı 'avāṭif-güster es-Sultānū'l-Gāzī ('Abdü'l-ḥamīd) Ḥan-ı Şānī efendimiz ḥazretlerinin sāye-yi semā-pāye-yi ḥazret-i tācdārilerinde oḳuyup yazdıḳımdan teşekkür maḳāmında 'ilm-i beyāna dā'ir işbu eser-i 'ubeydānemi tertīb etdim.

Cenāb-ı Ḥaḳ 'ömr ü şevket-i şāhānelerini müzdād buyursun du'ā-yı vācibü'l-edāsıyla dā'imā tezyīn-i lisān-ı muşādaḳat u 'ubūdiyyet ederim.

Fī 15 Şevvāl Sene 320

İbradılı Mehmed Şükrî

[5] 'İlm-i Belâgat

Sözün kadar ü kıymeti belâgatladır. Belâgatı hâ'iz olmayan sözde kadar ü kıymet yokdur. Me'ânî ile beyâna ('ilm-i belâgat) denilir. 'İlm-i belâgat nâmı işidilince kolay bir 'ilm hâtura gelmesin.

'Ulümüñ ecell ü edağkı 'ilm-i belâgatdır. 'Ulemâ-yı kirâmın 'ilm-i belâgata dâ'ir olan eşerleri cidden veleh-res erbâb-ı ma'rifetdir.

Muṭavvel şâhibi 'Allâme Taftâzânî fenn-i belâgatı medḥ maḳâmında:

Lâ yüdrîke'l-vâşîf el-maṭarî ḥaşâ'îşuhû

Ve in yekün sâbîḳan fî külli mâvaşafâ

[Şu beyti vafeden kişi daha önce bu beyit vafedilmiş olmasına rağmen özelliklerini tam bilmiyor.]

beytini zıkr etmişdir.

Ekâbir-i fużalânın bile müṭâla'aya muḥtâc olduğu âşâr-ı celîlesiyle 'âlem-i 'ilm ü ma'rifete büyük ḥıdmetleri sebḳ eden fâzıl-ı şehîr ve edîb-i bînażîr sa'âdetlü Ḥâccî Zihni Efendi Ḥâzretleriniñ (El-Ḳavli'l-Ceyyid) nâm ebyât şerḥine mürâca'at olunursa mezkûr beytine dâ'ir ma'lûmât alınır.

&'İlm-i beyân neden baḥş eder ve bu 'ilmiñ lüzûm u ehemmiyyeti&

'İlm-i me'ânîniñ, 'ilm-i beyânıniñ, 'ilm-i bedî'niñ müştamil olduğu mebâḥiş [6] yekdiğeriniñ 'aynı degildir. 'İlm-i me'ânî ile kelâmıniñ muḳteżâ-yı ḥâle keyfiyyet-i taṭbîki bilinir meşelâ biriniñ 'ilmini inkâr eden bir diğeriñe ḳarşı te'kîdsiz irâd olunan kelâmıniñ muḳteżâ-yı ḥâle 'adem-i muṭâbaḳatı 'ilm-i me'ânî ile ma'lûm olur zîrâ 'ilm-i me'ânîde mezkûrdur ki münkire te'kîdsiz kelâm söylenirse işbu kelâm muḳteżâ-yı ḥâle muṭâbîḳ olmaz.

'İlm-i bedî' ile kelâm-ı belîğa zînet virecek şanâyi' bilinir. 'İlm-i beyân ile ise edâ-yı merâmın ṭarîḳları bilinir ki işbu ṭarîḳlar ḥaḳîḳat, mecâz, kinâyeden 'ibâretdir. Bundan anlaşıldı ki 'ilm-i beyân ḥaḳîḳatdan, mecâzdan, kinâyeden baḥş eder.

Sözlerimiz ḥaḳîḳat, mecâz, kinâyeden ḥâlî degildir binâ'en-'aleyh 'ilm-i beyâna ihtiyâc-ı şedîd vardır ve bu 'ilmiñ ehemmiyyeti pek büyük olup zıkr ü beyândan müstağnîdir. Bir kitâbın bir şâ'iriñ maḳâlesini taḥarrî edelim. Teşbîh ü isti'ârât ile memlû buluruz. Teşbîh ü isti'ârâtı bildiren 'ilm ise 'ilm-i beyândır.

Haķikât ve mecâz ve kinâye mufaşşalan yazılacak ise de evvelâ ta'rîflerini yazmak ve ba'dehû her biri haķıkında ayrı ayrı tafşîlât vermek münâsib görülmüştür.

[7]& Haķikât, Mecâz, Kinâyenin Ta'rîfleri &

Haķikât – Vaz' olunduğı ma'nâda müsta'mel olan lafzdır meşelâ insân lafzı hayvân-ı nâtıķda isti'mâl olunursa haķikâtdir.

Ta'rîfdeki isti'mâl ile maķşûd isti'mâl-i ihtiyârî-yi kaşdîdür binâ'en-aleyh ma'nâ-yı muţâbıķide isti'mâl zımnında ma'nâ-yı tazmînde müsta'mel olanlar ta'rîfden çıkarlar. İsti'mâl vaz'ın fer'idür zîrâ isti'mâlin ma'nâsı ma'nâ-yı haķikî veyâ kinevî veyâ mecâzî fehm olunmak üzere lafz mevzû'u zikrden 'ibâretdir.

Vâzî'nin ihtilâfına göre vaz' dört nev'dir (1) Vaz'-ı şer'îdir ki şari' ve ehl-i şer' tarafından vuķû' bulan vaz'dır (2) Vaz'-ı luğavidir ki ehl-i lüğatin vaz'idır (3) Vaz'-ı 'örfî-yi hâşşdır ki vâzî' bir veyâ müte'addid kavm-i maķşûşdan 'ibâret olur (4) Vaz'-ı 'örfî-yi 'âmmdır ki*(1)*ba'z-ı aķvâma maķşûş olmayan vaz'dır binâ'en 'alâ-hâzâ haķikâtda dört nev' olur ki haķikât-i şer'iyye, haķikât-i luğaviyye, haķikât-i 'örfiyye, haķikât-i iştîlâhiyyedir.

[8] Lafz bir cihetden haķikât ve diğeri cihetden mecâz olur meşelâ 'akd lafzı şer'de (tarafeynin bir huşuş iltizâm ve ta'ahhüd itmeleri ve icâb ve qabûlün irtibatı) ma'nâsında ve lüğatte düğümlemek ma'nâsında müsta'mel olmağıla evvelki ma'nâda şer'e göre haķikât ve lüğate göre mecâzdır. İkinci ma'nâda ise lüğate göre haķikât ve şer'e göre mecâzdır mecâz⁽¹⁾ qarîne-yi mâni'a ile beraber 'alâķa vü münâsebetin vücûduna binâ'en vaz' olunduğı ma'nânın ğayrısında müsta'mel olan lafzdır meşelâ *bereket yağıyor* denildikde müsebbibin ismini sebebe ıtlâķ qabilinden olarak bereket zikr olunup yağmur kaşd edilmegile bereket lafzı mecâz olur ki yağmur berekete sebebdir.

Bu beyândan anlaşıldı ki mevzû'un leh ile müsta'melün fih arasında 'alâķa vü münâsebet bulunacaktır kezâlik ma'nâ-yı haķikînin irâdesine mâni' qarînedeki bulunacaktır.

Qarîne – ma'nâ-yı maķşûdu ta'yîn etmek veyâhud ma'nâ-yı haķikî maķşûd olmadığını bildirmek için mütekellimin vaz' [9] tarîķıyla olmayarak iķâme eylediği şeydir ki evvelkisine qarîne-yi mu'ayyene ve ikincisine qarîne-yi mâni'a denilir. Aķvâl qabilinden olan qarâ'ine (maķâleye) ve aķvâl qabilinden olan qarâ'ine (hâliye) tesmiye olunur.

(1) 'Örf lafzı muţlak zikr olunursa 'örf-i 'âmm ve iştîlâh lafzı muţlak zikr olunursa 'örf-i hâşş anlaşılır.

(1) Mecâz maşdar-ı mîmî veyâ ism-i mekândır (cârî'l-mekân) qavlınden me'hûzdu ki mekânı geçdi demektir lafzın bu kısmına mecâz tesmiyesinin vechi mevzi-i aşlîsi olan ma'nâ-yı haķikîden ma'nâ-yı mecâziye intikâl etmesidir.

‘Alâka – Külliyye ve cüz’iyye olarak mülâhaza vü kaçd olunmuşdur külliyye olarak kaçd ü mülâhaza olundığında denilmiştir ki ‘alâka müsta‘melün fihiñ mevzû‘un lehe lüzûmudur şu lüzûm ile maķşad bir ittişâldir ki bunuñla mevzû‘un lehden müsta‘melün fihe intikâl olunur.

(1)⁷ Cüz’iyye olarak mülâhaza vü kaçd olunduğunda denilmiştir ki ‘alâka yâ müşâbehet veyâ ğayr-ı müşâbehetdir müşâbehet ile maķşad müsta‘melün fihiñ mevzû‘un lehe müşâbehetidir ki bunuñ mecâzı isti‘âredir. Ğayr-ı müşâbehetiñ mecâzı mecâz-ı mürseldir ya‘nî ‘alâkası müşâbehet olan mecâza isti‘âre ve müşâbehetiñ ğayrı olan mecâza mecâz-ı mürsel denilmiştir.

Ma‘nâ-yı haķîķiniñ ‘aķlda ve nefsi‘l-emrde müsemnâ-yı mecâziden şihhat-i nefyi ol lafzıñ mecâz olduğuna ve ‘adem-i şihhat-i nefyi haķîķat olduğuna ‘alâmetdir.

[10] Kinâye⁽²⁾ – Vaz‘ olunduğı şey’iñ lâzımında müsta‘mel olan lafzdır.

Kinâyede ma‘nâ-yı haķîķiniñ irâdesine mâni‘ qarîne bulunmaz binâ‘en ‘aleyh mecâz ile kinâye beyninde fark zâhirdir. Kinâyede muşahhaķ isti‘mâl fi‘l-cümle ‘alâka-yı lüzûmdur.

Bu beyândan anlaşıldığı üzere kinâye ma‘nâ-yı haķîķiyyi irâdeye münâfi degildir ya‘nî kinâye kinâye olduğu haşsiyyetinden ma‘nâ-yı haķîķisinde isti‘mâl edilebilir lâkin mecâz böyle degildir meşelâ (*Re‘eytü eseden yermî*)de esed lafzımın ma‘nâ-yı haķîķisini irâde etmek câ‘iz degildir zîrâ (*yermî*) qarîne-yi mâni‘adır.

&Tenbîh&

Buraya kadar yazılan şeylerden haķîķatiñ, mecâziñ, kinâyeniñ ne demek olduğu anlaşılmışdır bundan soñra teşbîh, isti‘âre, mecâz-ı mürsel, haķîķat-i ‘aķliyye, mecâz-ı ‘aķlî ve kinâyeniñ ba‘z-ı mesâ‘ili tafşîl ü îzâh olunacaķdır (İntehâ)

&Mecâz-ı Mürsel&

Bâlâda sebķ etdiği vechile ‘alâkası müşâbehetiñ ğayrı olan mecâza mecâz-ı mürsel denilir Maħmûd-ı Anġakî [11] risâle-yi meşhûresinde müşâbehetiñ ğayrı olan ‘alâķatı şöyle ta‘dâd ediyor:

(1) Maşdariyyetdir ya‘nî mevzû‘un-leh ma‘nâ-yı mecâziye maħall-i şudûr olmaķdır meşelâ yed lafzı ni‘metde müsta‘mel olduğında maşdariyyet ‘alâkası vardır (2) Mazhariyyetdir ya‘nî mevzû‘un-leh ma‘nâ-yı mecâziye maħall-i zuhûr olmaķdır meşelâ yed lafzı kudretde isti‘mâl olduğunda mazhariyyet ‘alâkası vardır (3) Mücâveretdir (4) Cüz’iyyetdir ya‘nî mevzû‘un-leh ma‘nâ-yı mecâziye

(1) ‘Alâka ‘illet-i mücebe degildir ‘illet-i muşahhıķdır ya‘nî ma‘nâ-yı haķîķiden ma‘nâ-yı mecâziye zihniñ intikâlini muşahhıķ olan bir münâsebetdir.

(2) Kinâye lügatte bir şey’i zikr edip başkasını kaçd etmek ma‘nâsınadır (Hâfız Seyyid)

cüz' olmağıdır (5) Külliyyetdir ya'nî ma'nâ-yı haqîkî ma'nâ-yı mecâziye küll olmakdır meşelâ aşâbî' lafzı enâmilde isti'mâl olunduğunda külliyyet 'alâkası vardır (6) Müsebbibiyyetdir ya'nî ma'nâ-yı haqîkî ma'nâ-yı mecâziye müsebbib olmağıdır meşelâ nebât lafzı ğaysda müsta'mel olunduğunda müsebbibiyyet 'alâkası vardır (7) Sebebiyyetdir ya'nî ma'nâ-yı haqîkî ma'nâ-yı mecâziye sebeb olmağıdır (8) Kevn-i sâbıkdır ya'nî mevzû'un-leh ma'nâ-yı mecâziye zamân hüküm i'tibâriyla sâbık olmağıdır (9) Kevn-i lâhıkdır ya'nî ma'nâ-yı haqîkî ma'nâ-yı mecâziye zamân-ı âtîde bi'l-fi'l târî vü lâhık olmağıdır (10) Mağalliyyetdir ya'nî ma'nâ-yı haqîkî ma'nâ-yı mecâziye mağall olmağıdır (11) Hâliyyetdir ya'nî ma'nâ-yı haqîkî ma'nâ-yı mecâzide mevcûd olmağıdır (12) Âliyyetdür ya'nî ma'nâ-yı haqîkî ma'nâ-yı mecâziye âlet olmakdır [12] (13) İtlâkdır ya'nî ma'nâ-yı haqîkî muṭlağ ve müsta'melün-fih muḳayyed olmağıdır (14) Taḳyîddir ya'nî mevzû'un-leh muḳayyed ve müsta'melün-fih muṭlağ olmağıdır (15) 'Umûmdur ya'nî ma'nâ-yı haqîkî 'âmm ve ma'nâ-yı mecâzî cüz'î olmağıdır meşelâ hayvân denilip de at ḳaşd olunduğunda 'umûm 'alâkası vardır (16) Ḳuşûşdur ya'nî ma'nâ-yı haqîkî ḳâşş ve ma'nâ-yı mecâzî 'âmm olmağıdır meşelâ feres lafzı dâbbede isti'mâl olunursa ḳuşûş 'alâkası bulunur.

Şurası bilinsin ki 'âmmiñ ḳâşş zımnında taḳḳıḳu i'tibâriyla bir ferdi maḳşûd olduğı ḫâlde haqîḳat olur meşelâ bir hayvân gördüm denildikde hayvân efrâdından bir ferd zımnında taḳḳıḳı i'tibâriyla ma'nâ-yı mevzû'un-lehinde isti'mâl olunmağıla haqîḳat olup mecâz olmaz.

(17) Ḳuvvetdir ya'nî ma'nâ-yı mecâzî mevzû'un-leh ile ittişâfa şâlih olmağıdır (18) Lâzımıyyetdir ya'nî ma'nâ-yı haqîkî ma'nâ-yı mecâziye lâzım olmağıdır (19) Melzûmiyyetdir ya'nî ma'nâ-yı haqîkî ma'nâ-yı mecâziye melzûm olmağıdır (20) 'İlliyyetdir ya'nî ma'nâ-yı haqîkî ma'nâ-yı mecâziye 'illet ü mü'essir olmağıdır (21) Ma'lûliyyetdir ya'nî ma'nâ-yı haqîkî ma'nâ-yı mecâziye ma'lûl olmağıdır (22) Ta'alluḳdur ya'nî ma'nâ-yı haq[î]ḳî ma'nâ-yı mecâziye müte'allıḳ veyâ bi'l-'akis olmağıdır meşelâ [13] ḳarb ile ḳârib ḳaşd olunursa ta'alluḳ 'alâkası vardır. Kezâlik ḳârib ile ḳarb ḳaşd olunursa ta'alluḳ 'alâkası bulunur (23) Şartıyyetdir ya'nî mevzû'un leh ma'nâ-yı mecâziye şart olmağıdır meşelâ imân lafzı namâzda isti'mâl olunduğunda şartıyyet 'alâkası vardır (24) Meşrûtiyyetdir ya'nî mevzû'un-leh ma'nâ-yı mecâziye meşrûṭ olmağıdır. (25) Dâlliyyetdir ya'nî ma'nâ-yı haqîkî dâll olmağıdır. (26) Medlûliyyetdir ya'nî ma'nâ-yı haqîkî medlûl olmağıdır meşelâ elfâz zıkr olunup me'ânî irâde edilirse dâlliyyet 'alâkası vardır. Me'ânî zıkr olunup elfâz ḳaşd olunursa medlûliyyet 'alâkası bulunur.

&Tenbih&

Ta'alluḳ 'alâkasını iki şüret gösterdigimize nazaran 'alâḳât yigirmi yedi ve müşâbehet 'alâkası ile berâber yigirmi sekiz olur.

Tedâhül tarîkıyla bu yigirmi sekiz ‘alâka tokuza tenzîl edilerek (1) Müşâbehet (2) Kevn (3) Evvel (4) Hülûl(5) Cüz’iyyet (6) Külliyyet(7) Sebebiyyet (8) Şartıyyet (9) İsti‘dâd denilmiştir.^{*(1)*}

[14] Mübtedilere lâyıq olan Maḥmūd-ı Anṭākîniñ zıkr etdiği tafşîl ve müntehilere lâyıq olan tedâhüldür.

Zıkr olunan envâ‘-ı ‘alâkadan ba‘zan birkaç dânesi i‘tibârât-ı mütefâvite ile bir maḥalde ictimâ‘ eder. Müşâbehet ‘alâkası‘alâkât-ı sâ‘ireden birisiyle ictimâ‘ ederse ol lafz min-vechin mecâz-ı mürsel ve min-vechin isti‘âredir.

Bir ‘alâkanıñ mu‘teber olmasııçün nev‘iniñ ehl-i lisândan işidilmiş olması şartdur lâkin eşhâş u müfredâtınıñ işidilmesi şart degildir⁽¹⁾(İntehâ)

&İsti‘âre-yi Muşarraḥa, İsti‘âre-yi Mekniyye&

İsti‘âre lafza ıtlâk olunur meşelâ (*Re‘eytü eseden yermi*)de esed lafzı isti‘âredür çok kerre de fi‘l mütekellime ya‘nî müşebbehün-bihiñ ismini müşebbehde isti‘mâle ıtlâk edilir bu ḥâlde kendüsinden iştikâk şaḥîḥ olmağıla mütekellime müste‘ir ve lafz-ı müşebbehün-bihe müste‘âr ve ma‘nâ-yı müşebbehün-bihe müste‘ârun-minh ve ma‘nâ-yı müşebbehe müste‘ârun-leh denilir.⁽⁵⁾

Maḥmūd-ı Anṭākîniñ beyâmı vechile selef ‘indinde isti‘âre yâ muşarraḥa veyâ mekniyye olur.

[15] İsti‘âre-yi muşarraḥa –Müşebbehde müsta‘mel ü mezkûr olan lafz müşebbehün-bihden ‘ibâretidir (*Re‘eytü eseden fı yedihi seyf*)[*Elinde kılıç olan bir arslan gördüm.*] kavlinde esed lafzı gibi. İsti‘âre-yi mekniyye müşebbehde müsta‘mel ve ğayr-ı mezkûr olan lafz müşebbehün-bihden ‘ibâretidir (*Azfârü’l-meniyyete nişebbet*⁽⁵¹⁾ *biḥayvâni*)[*Hayvan pençesi gibi*] kavlinde ğayr-ı mezkûr olan seba‘ lafzı gibi ki meniyye seba‘a[*yiğit olan*] teşbîh olundu ve cinsinden olması iddi‘â idildi ba‘dehü seba‘ lafzı meniyyede kullanıldı ve zıkrden terk edilerek lâzım u mülâyimi olan azfârî irâd ile künyesi üzerine delâlet olundu.

^{*(1)*}Ve‘l-Mevlâ Ḥüsrev a‘tebirü’t-tedâhüle fı-şemâniyyeti ve İbnü’l-Hâcib fı-ḥamseti ve şâhibü’t-Tenkîḥ fı-tis‘ati. [*Mevlâ Ḥüsrev bunu yaptığında sekiz, İbnü’l-Hâcib beş ve Tenkîḥ sahibi ise dokuz olduğunu söylemiştir.*]

⁽¹⁾ Meşelen yecib en yüsbet inne‘l-‘Arab yaṭliḳun ismi‘l-sebeb ‘ale‘l-müşebbeh ve lâ yecib en yesma‘ ıtlâke‘l-ġayıṣ ‘ale‘n-nebât(Muṭavvel)[*Mesela Arapların yapılan işin müşebbehini ispat etmesi gerekir. İlâhî isimler nebata isim olarak verilmez. Herşeye kendi türünden isim kullanılır.*]

⁽⁵⁾ Li enne‘l-lafz bimenzileti libâs taleb ‘âriyetü mine‘l-müşebbehün-bihi li-ecli‘l-müşebbehi (Muṭavvel)[*Lafiz nesnenin elbisesidir. Nesnelere kendilerine uygun isim verilmelidir.*]

⁽⁵¹⁾Nisbet fı‘li dördüncü bâbdan olup ta‘alluḳât ma‘nâsınadır meniyyeden maḳşad mevtdir azfâr zânîñ zammı ve fânîñ sükûnuyla züfrüñ cem‘idir azfâr lafzı seba‘iñ metrük olduğuna delâlet eden qarînedir nefis mecâza delâlet eden qarîne (azfârü‘l-meniyyet .....) kavliniñ mevtiñ ḥayvâna ta‘alluḳunu beyân maḳâmında olmasıdır. Ḥâşılı iki qarînedir ki birisi nefis-i mecâz ü isti‘âreye qarîne olup diğeri lafz-ı müste‘ârîñ metrükliyyet ü mekniyyetine qarînedir işbu ikinci qarîneye qarîne-yi mekniyye denilir (nişbet) ise terşîḥdir (Ḥâfız Seyyid)

Azfar lafzı mecâz degildir selef 'indeinde mecâz olan azfârı meniyyeye işbâtdır bu işbâta isti'âre-yi taḥyîliyye denilir. İsti'âre denilmesi şunuñ içindir ki (işbât) mâ hüve lehi olan seba'dan mâ hüve lehi olmayan meniyyeye isti'âre olunmuşdur.[16] Taḥyîliyye denilmesi şunuñ içindir ki (işbât) meniyye ile seba'ın ittiḥâdını taḥayyüle sebeb olmuşdur. İşte selef 'indeinde ezfâr lafzı haḳîkat-ı lügaviyye olup meniyyeye işbât mecâz-ı 'aqlîdir.

&İḥtâr&

Hâfız Seyyid merḥûm (*Azfaru'l-meniyyete.....*) kavlindeki isti'âre-yi mekniyyeyi bervech-i âti taḳrîr ediyor:

Meniyye neffâ' ile zarrâr beynini tefrîḳ etmeyip ihlâk etmede seba'a teşbîh olundu ve cinsinden olması iddi'â edildi ba'dehû seba' lafzı meniyyede isti'mâl olunarak zıkrden terk edilmiş ve mülâyimi olan azfârı meniyyeye işbât ile işbu isti'âreye remz olunmuşdur ki mermûz isti'âre-yi mekniyyeve işbât isti'âre-yi taḥyîliyyedir.

Müşârün-ileyh (*Re'eytü eseden....*)[*Arslan gördüm.*]kavlindeki isti'âre-yi muşarraḫayı da bervech-i âti taḳrîr ediyor:

Recl-i şecâ' şecâ'atde esede teşbîh olundu ve cinsinden olması iddi'â⁽¹⁾ edildi ba'dehüesed lafzı recül-i şücâ'da [17] kullanılarak isti'âre-yi muşarraḫa meydâna geldi (İntehâ)

&İsti'âre-yi Müfrede. İsti'âre-yi Mürekkebe&

Maḥmûd-ı Anḳâkî diyor ki isti'âre-yi muşarraḫa yâ müfrede veyâ mürekkebe olur isti'âre-yi müfrede müşebbeh müfredde müsta'mel ve mezkûr olan lafz müşebbehün-bihden 'ibâretdir ki müşebbehün-bih daḫı müfrededir. İsti'âre-yi mürekkebe müşebbeh mürekkebde müsta'mel ve mezkûr olan lafz müşebbehün-bihden 'ibâretdir ki müşebbehün-bih daḫı mürekkebdir işbu kısma isti'âre-yi temşîliyye denilir. Mürekkebden maḳşad umûr-ı müte'addideden müntezi' olan hey'etdir binâ'en-'aleyh isti'âre-yi temşîliyye hey'et-i müntezi'aya dâll olan 'ibâredir ki müşebbeh olan hey'et-i müntezi'ada isti'mâl olunur.⁽¹⁾

⁽¹⁾İnne iddi'â duḫûle'l-müşebbeh fî-cinsi'l-müşebbehün-bihi mebnî 'alâ ennehu ce'ale efrâdü'l-esed biḫarîḳı't-te'vîl kısmeyn eḫadühümâ el-müte'arif ve hüvellezî lehü ḡâyete'l-cür'ate ve nihâyetü'l-kuvvete fî-mişli tilke'l-cüssete'l-maḫşüşate ve's-şânî ḡayrû'l-müte'arif ve hüvellezî lehü tilke'l-cür'ate lâkin lâ fî-tilke'l-cüsseti'l-maḫşüşate ve'l-heykel el-maḫşüş ve lafz el-esed innemâ hüve mevzû'a li't-te'arufi feisti'mâlehu fî-ḡayre't-te'aruf isti'mâl fî-ḡayri mâ-vuzî'a-lehu (Muḫtaşarû'l-Me'ânî) [*Arslan lafzı insanla benzetme yönünden iki türlü kullanılır: biri cesaret diğeri cüsse. Cesareti yüksek olan insan...*]

⁽¹⁾Ve 'inde ba'ze'l-muḫaḳḳıkîn yecûz en yeküne'l-isti'ârete'l-temşîliyyete'l-lafz el-müfrede'l-müsta'mel fî'l-müşebbehe'l-mürekkebe... ilḫ ('Alâḳa) [*Bazılarına göre isti'âre-yi temşîliyye tekil ya da çoğul kullanılabilir.*]

(*İnnî erâke teḳaddeme riclen ve te'aḥḥara uḥrā*)[*Ben seni ayaklarının birini öne diğerini arkaya atarken görüyorum.*] kavlinde Hâfız Seyyid bervech-i âti takrîr-i isti'âre ediyor:

Muḥâtab var. Muḥâtabıñ ricli var. Riclini taḳdîm ü te'hîr var. Bunlarıñ biri birine telâşuk u tekârünü var. Bunlarıñ biri birine telâşuk u teḳârününden hey'et-i vaḥdâniyye aḥz olunup ḥıfz olundu. Müftî var. Fetvâ var, müftüniñ fetvâda tereddüdü var bunlarıñ birbirine telâşuk u teḳârünü var. Bunlarıñ biri birine telâşuk u teḳârününden hey'et-i vaḥdâniyye aḥz olunup [18] bu daḥı ḥıfz olundu. Hey'et-i şâniye içdâm u içhâmda hey'et-i ūlâya teşbîh olundu ve cinsinden olması iddi'â edildi ba'dehü hey'et-i ūlâya mevzû' olan elfâz hey'et-i şâniyede isti'mâl edilerek isti'âre-yi temşiliyye meydâna geldi⁽²⁾

Bâlâda añaşıldığı üzere selef 'indinde mecâz-ı mürekkeb isti'âre-yi temşiliyyeye maḥşûş u maḥşûr ise de mecâz-ı mürekkeb mecâz-ı mürsel daḥı olur.

& İsti'âre-yi Muşarraḥa-yı Aşliyye, İsti'âre-yi Muşarraḥa-yı Tebe'iyye&

Maḥmūd-ı Anṭākîniñ beyânı üzere isti'âre-yi muşarraḥa yâ aşliyye veyâ tebe'iyye olur. Eger lafz-ı müste'âr müştakḳ ve ḥarf olmazsa aşliyye ve eger olursa tebe'iyyedir.

Meşelâ (*Re'eytü eseden yermî*) kavlindeki esed lafzı isti'âre-yi aşliyyedir. A'lâmda müte'addid mezâhib vardır bir mezhebe göre a'lâmda bir şıfat ile te'vîle gidilmeksizin isti'âre-yi aşliyye cârîdir gerek bir şıfat ile müştehir olsun ve gerek olmasın.

Dİger mezhebe göre bir şıfat ile müştehir ü me'lûl olursa cârîdir evvelki mezhebe göre müşebbeh müşebbehün-bihiñ 'aynı olması iddi'â olunmuşdur. İkinci mezhebde ise müşebbeh müşebbehün-bihiñ cinsinden olması iddi'â edilmişdir.

[19] Hâfız Seyyid merḥûm (*Re'eytü'l-yevm ebâ Ḥanîfetü*) [*Bugün Ebâ Hanîfe'yi gördüm.*] kavlinde bervech-i âti takrîr-i isti'âre ediyor: Ebü Ḥanîfe lafzı mütenâhî fi'l-'ilmi'n-nâfi' [*son derece faydalı ilim*] ile te'vîl olunarak kemâl-i 'ilm-i nâfi'de zeyd 'âlim-imüttecir Ebü Ḥanîfeye teşbîh olundu ve cinsinden olması iddi'â edildi ba'dehü Ebü Ḥanîfe lafzı zeyd-i'âlim-i müttecirde isti'mâl olunmağıla isti'âre-yi aşliyye meydâna geldi⁽¹⁾ Gelelim isti'âre-yi tebe'iyyeniñ mişâline:

(*Naṭaḳatu'l-ḥâlu*) [*Şimdi konuşuyor.*] kavlinde naṭaḳat fi'li isti'âre-yi tebe'iyyedir. Evvelen maşdar olan naṭaḳa lafzı delâletde isti'mâl olunup ba'dehü aña tebe'an naṭaḳat fi'li de (dellet) [*işaret etmek*] ma'nâsında isti'mâl edilmişdir.

Hâşılı eger müste'âr müştakḳ ise maşdarda isti'âre-yi aşliyye cereyân etdikden sonra lafz müste'ârda isti'âre-yi tebe'iyye cereyân eder. Ve eger ḥarf ise

⁽²⁾ İsti'âre-yi temşiliyyeniñ isti'mâli şâyi' vü münteşir olursa meşel olur.

⁽¹⁾ İşbu takrîr ikinci mezhebe göredir.

ma'nâ-yı harfiñ müte'allıktında isti'âre-yi aşliyye cereyân edip harf – ma'nâ-yı cüz'isinde isti'âre-yi tebe'iyye olur.⁽²⁾ Ma'nâ-yı harfiñ mutlakından maqşad-muṭlaḳât me'âniyyü'l-hurûfdur.⁽¹⁾

[20] Hâfız Seyyid merhûm (*Azzebti imre'etü ff hırretü*) [*Kadın kediyi incitti.*] hadîş-i şerîfinde bervech-i âti isti'âre takrîr etmişdir:

Sebebiyye-yi muṭlaḳa mülâbesetde zarfiyye-yi muṭlaḳaya teşbîh olundu ve cinsinden olması iddi'â edildi ba'dehû zarfiyye-yi muṭlaḳa biḥasebi'l-irâde sebebiyye-yi muṭlaḳada isti'mâl olunmağıla isti'âre-yi aşliyye meydâna geldi. İşbu isti'âreye tebe'an zarfiyye-yi muṭlaḳanıñ cüz'iiyyâtına mevzû' olan fîlafzi sebebiyye-yi muṭlaḳanıñ cüz'iiyyâtından olan hırreniñ ḥabsi i'tibâriyla ta'zîbe sebebiyyet-i cüz'isinde isti'mâl edilmegile isti'âre-yi tebe'iyye daḥı meydân gelmiştir.

& İsti'âre-yi muṭlaḳa, İsti'âre-yi mücerrede, İsti'âre-yi muraşşaha &

Ferîde nâm risâlede görüldüğü vechile isti'âre müste'ârun-minhiñ ve müste'ârun-lehiñ mülâyimine muḳterin olmazsa isti'âre-yi muṭlaḳadır (*Re'eytü eseden yermi*) kavlinde olduğu gibi isti'âre müste'ârun-minhiñ mülâyimine muḳterin olursa isti'âre-yi muraşşaha denilir.

İsti'âre müste'ârun-lehiñ mülâyimine muḳterin olursa isti'âre-yi mücerrede denilir.

Ba'zan terşîh ile tecrîd ictimâ' eder.

Terşîh tenâsî-yi teşbîhe mebnî olmağıla itlâḳ ile tecrîdden eblağdır. Şurası da şâyân-ı ihtârdır ki isti'âreniñ qarînesi [21] terşîh ü tecrîd 'add olunmaz.⁽¹⁾

& İsti'âre-yi vifâkiyye, İsti'âre-yi 'inâdiyye &

İsti'âre ṭarafeyni ya'nî müste'ârun-minh ve müste'ârun-leh i'tibâriyla iki kısmdur. Eger ṭarafeyniñ bir şeyde ictimâ'ları mümkün ise⁽²⁾ vifâkiyye ve mümkün değil ise 'inâdiyye denilir. İsti'âre-yi tehekkümiyye ve temlîhiyye isti'âre-yi 'inâdiyyedendir.

(1) Leyse'l-maḳşûd mine'l-müte'allıḳ hâhünâ medḥülü'l-harf bele'l-maḳşûd muṭallaḳât me'âniyyü'l-hurûf ve mâ bihi et-ta'bîrât 'anhâ ke'l-ibtidâ.... [*Burada amaç söz söylemek değil, asıl amaç söylenen sözün ve o sözü oluşturan kelimelerin anlamlı olmasıdır.*] (Hâfız Seyyid)

(2) Ya'nî harfleriñ müte'allıḳâtında isti'âre-yi aşliyye olup anlara tebe'an harfler daḥı me'âniyye cüz'iiyyesinde isti'âre-yi tebe'iyye olur.

(1) Ve'tibâr et-terşîh ve't-tecrîd innemâ yekûn ba'de temâm el-işâretü felâ ba'de ḳurbeti'l-musarraḥati tecrîden velâ qarîne el-mekniyye terşîhan [*Terşîh ve tecrîd işaretleri tamamladıktan sonra gelir, soyut ve kinayeli sözler terşîh sayılmaz.*]

(2) Meşelâ ihyâ' lafzı hidâyetde isti'mâl olunduğunda ma'nâ-yı ḥaḳîḳî ile ma'nâ-yı mecâzî olan hidâyet Cenâb-ı Hâḳda ictimâ' eder zîrâ Allâh ihyâ' ve hidâyet eyler.

İsti'âre-yi tehekkümiyye ve temlîhiyye – tehekküm ve temlîh vâsıtasıyla teẓâdd ve tenâküz tenâsüb menzilesine tenzîl edilerek ma'nâ-yı haķıķınıñ zıddında veyâ naķızında isti'mâl olunan lafzdır.

İsti'âre vech-i ŗebeh i'tibârıyla iki kısmdır vech-i ŗebeh zâhir olur ise isti'âre-yi 'âmmiyye denilir ki bunu herkes añlar. Vech-i ŗebeh hafî olur ise isti'âre-yi hâŗŗiyye denilir ki bunu hâvâŗŗ añlar.

&İhtâr&

Uŗûl-i tercümeğe vâķıf olanlar ve bir fenne dâ'ir bir çok [22] kitâblara mürâca'atla eŗer meydâna getirenler aķvâl-i keŗireyi yazmanın fâ'idesizliğini bilir. Mü'tâla'a ile meŗgûl olanlar daķı taķdîr eder. (İntehâ)

&Teŗbihiñ ta'rifî. Teŗbihiñ ŗarafeyni hissî veyâ 'aķlî

olmak vech-i ŗebehden maķŗad, vech-i ŗebehiñ aķsâmı&

Teŗbîh – Bir emriñ diğer emre bir ma'nâda müŗâreketine delâletden 'ibâret olup bu maķâmda maķŗud isti'âre ve tecrid ŗariķıyla olmayarak bir emriñ diğer emre bir ma'nâda müŗâreketine delâletden 'ibâretdir.

Evvelki emrden maķŗad müŗebbehdir. İkinci emrden maķŗad müŗebbehün-bihdir ma'nâdan maķŗad vech-i ŗebehdir meŗelâ (*Zeyd ke'l-esedi fi'l-ŗecâ'ati*)[*O yiğitlikte arslan gibidir.*] denildikde zeyd müŗebbeh ve esed müŗebbehün-bihve kâf edât-ı teŗbîh ve ŗecâ'at vech-i ŗebehdir.

Ŗu da bilinsin ki Muṭavvel ŗâhibiniñ beyânı vechile teŗbîh iŗtîlâhda çok kerre müŗâreket-i mezkûreye dâll olan kelâma ıtlâķ olunur.

Teŗbihiñ ŗarafları ya'nî müŗebbeh ve müŗebbehün-bih yâ hissî veyâ 'aķlî olur meŗelâ yanaķ hümretde güle teŗbîh olunduğunda müŗebbeh müŗebbehün-bih hissîdirler. 'İlm hayât gibidir denildikde 'ilm ile hayât 'aķlîdirler. [23] ba'zan teŗbihiñ ŗaraflarından biri hissî ve diğerî 'aķlî olur. Maḗsûsî ma'ķûle teŗbîh câ'iz degil ise de mübâlağa ŗariķıyla ma'ķûl maḗsûs menzilesine tenzîl edilmegile câ'izdir yukarıda geçdigi üzre vech-i ŗebeh müŗebbehün-bih ile müŗebbehîñ iŗtirâķ etdikleri ŗeydir ya'nî müŗebbeh ile müŗebbehün-bihiñ kendisinde iŗtirâķleri kaŗd olunan ma'nâdır meŗelâ zeyd ile esed hayvâniyyetde, vücûdda, ekilde, ŗurbda müŗterekler ise de bunlardan birisi vech-i ŗebeh degildir. Vech-i ŗebeh ŗecâ'atdır. İŗbu iŗtirâķ yâ taḗķîķî veyâ taḗyîlî olur taḗyîlîden maķŗad müŗebbeh ile müŗebbehün-bihiñ iŗtirâķ etdikleri ŗey müŗebbeh ile müŗebbehün-bihde veyâ yalnız birisinde taḗyîl ve te'vîl ŗariķıyla bulunmaķdır.

Vech-i ŗebeh ba'zan vâhid ve ba'zan müte'addid ve ba'zan vâhid hükümünde mürekkeb olur vech-i ŗebeh mürekkeb olduğında ŗarafları yâ müfred veyâ mürekkeb veyâ bir ŗarafı müfred ve diğer ŗarafı mürekkeb olur bu maķâmda

mürekkebden maqşad hey'et-i intizâ'ıyyedir ya'nî umûr-ı muhtelifeden muntazî olan hey'etdir.

&İhtâr&

Ba'zan iki zıddın tezâdda iştirâklarine binâ'en nefsi tezâddan vech-i şebeh intizâ' olunarak temlîh veyâ tehekküm vâsıtasıyla tezâdd tenâsüb menzilesine tenzîl kılınır nitekim mizâh ve laîfe veyâ istihzâ [24] maqâmında korkak bir âdem hakkında arslan gibidir ve bahîl kimse hakkında hâtem gibidir denilir.

Telmîh, temlîh, tehekküm, tefe''ül, müşâkele ne demekdür?

Temlîh sâmi'a nazaran melâhat ve zarâfeti olan bir şey söylemekdir. Bir kışşaya veyâ bir meşel-i meşhûra işâret etmeye telmîh denilir. Tehekküm müşebbehiñ hâline nazaran istihzâ vü suhriyye etmektir. Tefe''ül fâl-i hayr 'add etmektir a'mâya başîr denilmesi gibi. Müşâkele bir şey'i mücâviri bulunan şey'in ismiyle zîkr etmektir ezcümle (*Cezâ'ü seyyi'etü mişlihâ*) [*Cezası misli misli gibidir.*] kavli kerîminde bir fenâlığa edilen cezâyâ ve 'uqûbına fenâlık denilmesi müşâkele tarîkıyladır yoksa haqîkatde fenâlığa edilen 'uqûbet fenâlık degildir (İntehâ)

&Teşbih-i melfûf, teşbih-i mefrûk, teşbih-i tesviye, teşbih-i cem'&

& Teşbihden gârağ, hangi taraf müşebbehün-bih kılınur &

Teşbihiñ evvelki tarafı ya'nî müşebbeh müte'addid olduğunda teşbih-i tesviye ve ikinci tarafı ya'nî müşebbehün-bih müte'addid olduğunda teşbih-i cem' denilir.

Ba'zan teşbihiñ iki tarafı müte'addid olur bu hâlde evvelâ müşebbehler ve sonra müşebbehün-bihler irâd olunursa teşbih-i melfûf denilir. Her müşebbehün-bih kendi müşebbehleriniñ yanında getirilirse teşbih-i mefrûk denilir.

[25] Teşbihden gârağ çok kerre müşebbehe 'â'iddirgârağın envâ'ı vardır (1) müşebbehiñ imkânını beyândır binâ'en-'aleyh müşebbehiñ vuqû'ı istib'âd olunmalıdır (2) müşebbehiñ hâlini ya'nî sıfatını beyândır (3) müşebbehiñ kuvvet ü za'fda ve ziyâde vü noqsânda mikdâr-ı hâlini beyândır (4) sâmi'in zîhn ü hayâlinde müşebbehiñ hâl ü şânını taqrîr ü taqviyedir Telhîşü'l-Miftâh şâhibiniñ dedigine göre bu dört nev' de vech-i şebeh müşebbehün-bihde etemm ü aqvâ ve müşebbehün-bih vech-i şebeh ile eşer ü a'rafolmalıdır lâkin şârihiñ beyânına göre evvelki ve ikinci ve üçüncü nev'ler etemmiyyeti iktizâ etmeyip eşheriyyeti iktizâ eder dördüncü nev' ise hem etemmiyyeti hem eşheriyyeti iktizâ eyler (5)müşebbehi sâmi'in zihninde tezyîn ü taşsîn veyâ taqbîhdır.

Teşbihden gârağ ba'zan müşebbehün-bihe 'â'iddür bu da iki nev'dür birincisi müşebbehün-bihiñ vech-i şebehde etemm olduğunu îhâmdır teşbih-i maqlûbda olduğu gibi. İkincisi müşebbehün-bihiñ ehemmiyetini beyândır.

&İhtâr&

Vech-i şebehde etemm ü eşher olan taraf müşebbehün-bih kılnır meşelâ bir âdemi arslana ve hücetini şemse teşbîh ederiz lâkin ba'zan mübâlağa tarîkıyla emr bi'l-aks olur ve müşebbehün-bih kılnın tarafıñ etemmiyyeti ihâm edilir bu ise iddi'â'î bir etemmiyyetdir işte buña teşbîh-i maqlûb denilir.

[26] Hâşılı yâ haqîkaten veyâ iddi'â'en vech-i şebehde etemm ü eşher olan taraf müşebbehün-bih kılnır. Nâkış olan tarafda müşebbeh kılnıaraç aña ilhâk olunur.

Birisiniñ zâ'id ve diğeriñ nâkış olması maqşud olmayarak iki şey'in bir emrde cem'i kaçd edilirse ehadü'l-mütesâviyeti terciğden ihtirâzen teşbîh terk olunarak teşâbih ve tesâvî yoluna gidilir (İntehâ)

&Teşbîh-i mücmel, teşbîh-i mufaşşal, teşbîh-i qarîb-i mübtezel, teşbîh-i

ba'îd-i ğarîb, teşbîh-i maqbûl, teşbîh-i merdûd&

Vech-i şebeh i'tibârıyla teşbîh iki nev'dir. Eger vech-i şebeh mezkûr degil ise teşbîh-i mücmel denilir. Vech-i şebeh mezkûr ise teşbîh-i mufaşşal denilir.

Vech-i şebeh herkes fehm edecek şüretde zâhir olduğı gibi havâşş añlayacağ şüretde hafî de olur.

Ba'zan müşebbehiñ ve müşebbehün-bihiñ vech-i şebehi iş'âr eden vaşfi zıkr olunmaz. Ba'zan müşebbehün-bihiñ ve ba'zan müşebbehiñ ve ba'zan müşebbeh ile müşebbehün-bihiñ vech-i şebehi iş'â[r] eden vaşfi zıkr olunur.

Vech-i şebeh i'tibârıyla teşbîh iki nev'dir vech-i şebeh tedkîk-i nazara muhtâc olmaqsızın zâhir oluverirse teşbîh-i qarîb-i mübtezel ve hilâfî tağdirinde teşbîh-i ba'îd-i ğarîb denilir.

[27]Edât i'tibârıyla teşbîh iki nev'dir eger edât-ı teşbîh mağzûf ise teşbîh-i mü'ekkeddenilir ve eger mağzûf olmayup mezkûr ise teşbîh-i mürsel denilir.

Ġarağ i'tibârıyla teşbîh iki nev'dir ğarağı müfid olana teşbîh-i maqbûl ve müfid olmayana teşbîh-i merdûd⁽⁵⁾denilir.

&İhtâr&

Edât-ı teşbîh ve vech-i şebeh hağf olunarak meşelâ (*Zeydün esedün*)[*O, arslan gibidir.*] denilirse mübâlağayı müfid olur yalnız vech-i şebeh veyâ edât-ı

⁽⁵⁾Ve't-tesmiyetü bi'l-maqbûl ve'l-merdûd bi'n-nazar ilâvechi's-şebeh fağat mücerred iştilâh ve illâ feküllemâ ittifağâ şart minşuru't-teşbîh biştibâre'l-vech ev el-ğaraf merdûd. [*Kabul edilse de edilmese de benzetme yönü tek bir kaynaktır.*]

teşbîh hâzif olunursa yine mübâlağayı müfîd ise de evvelki şüretde mübâlağa çoktur.

Teşbîh-i belîğden maqşûd⁽²⁾ müşebbehün-bih müşebbeh üzerine haml olunmaktan 'ibâretdir⁽³⁾ (İntehâ)

&Hâkîkat-i 'aqliyye&

Hâkîkat-i 'aqliyye – fi'li yâhud ma'nâ-yı fi'li bir şey'e isnâd etmektir ki o fi'l veyâ ma'nâ-yı fi'l 'inde'l-mütekellim zâhirde o şey içindir.

[28] 'İnde'l-mütekellim denilmegile vâkı'a ğayr-ı muṭâbık olduğu hâlde i'tikâd-ı mütekellime muṭâbık olan ta'rîfde dâhil olmuştur. Zâhirde kaydı ikinci mertebede ta'mîmdir ki mütekellim 'inde olan şey gerek i'tikâdında olsun ve gerek zâhir-i hâlde olsun demektir bu hâlde mütekellimiñ i'tikâdına ğayr-ı muṭâbık olan ta'rîfe girmiştir.⁽⁷⁾

İşbu ta'rîf Telhîşü-l Miftâhdan ahz olunmuştur. Ta'rîf-i mezkûrdan anlaşıldığı üzere hâkîkat-ı 'aqliyye dört kısımdır. (1) Vâkı' ve i'tikâda muṭâbık olmağıdır mü'miniñ (*Enbetellâhu'l-baql*) [*Allah bakliyât verdi.*] kavlinde olduğu gibi (2) Yalnız i'tikâda muṭâbık olmağıdır câhiliñ (*Enbete er-rabî'î'l-baql*) [*İlkbahar bakliyât verdi.*] kavlinde olduğu gibi (3) yalnız vâkı'a muṭâbık olmağıdır mu'teziliniñ (*Ĥalaqallâh el-ef'âle küllehâ*) [*Her işi Allah yapar.*] kavlinde olduğu gibi. Bu hâlde mu'teziliden bu kelâmı işiden kimse mu'teziliniñ hâline vâkıf olmamak iktizâ eder (4) Vâkı' ve i'tikâda muṭâbık olmamağıdır zeydiñ gelmediğini bilen mütekellimiñ (*Câ'e zeyd*) [*Bir adam geldi.*] kavlinde olduğu gibi. Bu hâlde muḥâtab [29] zeydiñ gelmediğini bilmemelidir.⁽¹⁾

- İhtâr -

Telhîş şerhinde deniliyor ki muşannifiñ 'inde ba'z-ı isnâd ne hâkîkat-i 'aqliyye ve ne mecâz-ı 'aqlîdir (*El-ḥayvânü cism*) [*canlı bedeni, vücut*] de olduğu gibi.

Muşannif hâkîkat-i 'aqliyye ve mecâz-ı 'aqlîyi isnâdın şıfatı kılıp kelâmın şıfatı kılmamıştır zîrâ kelâmın bunlar ile ittîşâfi isnâd i'tibâryıdır. (İntehâ)

&Mecâz-ı 'aqlî&

⁽²⁾El-maqşûd mine'l-teşbîh el-belîğ en yaḥmile el-müşebbehün-bihi 'ale'l-müşebbeh. [*Belîğ olan benzetme benzeyenin, benzetilenin tüm sıfatlarını taşıdığı benzetmedir.*]

⁽³⁾Müşebbehün-bihiñ müşebbehe izâfeti dahı teşbîh-i belîğ kabîlindedir.

⁽⁷⁾Burası ilk nazarda anlaşılamayacağından diğkâtle müṭâla'a iktizâ ider.

⁽¹⁾İz lev 'aleme'l-muḥâtab eyzân lemâ te'ayyene kevehu hâkîkate licevâz en yeküne'l-mütekellim kad ce'ale 'ilme's-sâmi'a biennehu lem yecî' qarînetü 'alâ innehu lem yerid zâhira.... (Muḥtaşarü'l-Me'ânî) [*Konuşmacı sözlerinde öyle ifâdeler ve deliller kullandı ki muḥatab onun söylemek istediğini tam anlamıyla anladı.*]

Mecâz-ı 'aqlî fi'li yâhud ma'nâ-yı fi'li mâ-hüve-lehi olmayan mülâbisine naşb-ı qarîne ile isnâd etmektedir.

Fi'li yâhud ma'nâ-yı fi'li mâ-hüve-lehi olmayan mülâbesete isnâd etmek için 'alâka bulunacaktır meşelâ (*Razâ er-recül 'aysetehu*) [*Adam hayatından memnun.*] denildikde isnâd - haqîkatdür lâkin (*Raziyyetü'l-'aysetü*) [*Hayatımdan memnunum.*]denilirse mecâziyyedir zîrâ 'ayşe râziyye [*hayattan memnun*] olmayıp marziyyedür işte fâ'il ile mef'ül beyninde fi'le mülâbesetde müşâbehet vardır.

[30] Kezâlik (*Şâm er-recül fi'n-nehâr*) [*Adam gündüz oruç tuttu.*] denildikde isnâd - haqîkatdır lâkin (Şâme nehâre) [*Sabah oruç tuttu.*] denilirse mecâzîdir zîrâ recül nehârda şâ'im olur yoksa nehâr şâ'im olmaz.

Gerek mecâz-ı 'aqlî ve gerek haqîkat-i 'aqliyye bervech-i mezkûr isnâdda cereyân edip tarafları yâ haqîkat veyâ mecâz veyâhud birisi mecâz ve dîgeri haqîkat olur.

Qarîne bulunmadığında isnâdın haqîkat-ı 'aqliyye olması cihetine gidilir. Qarîne bulunursa mecâz-ı 'aqlî olduğu anlaşılır binâ'en-'aleyh mecâz-ı 'aqlîde qarîne-yi mâni'a bulunacaktır.

Qarîne yâ lafziyye veyâ ma'neviyye olur 'aqlen veyâ 'âdeten muhâli istilzâm etmek qarâ'in-i ma'neviyyedendir.

&Telvîh, remz, îmâ', işâret&

Kinâye telvîh ve remz ile îmâ' ve işâret kısımlarına taqsîm olunur şöyle ki:

Lâzım ile melzûm arasında vesâ'it çok olursa telvîh denilir. Lâzım ile melzûm arasında vesâ'it az olmağıla berâber lüzûmda hafâ olursa remz denilir. Lâzım ile melzûm arasında vesâ'it az olmağıla berâber lüzûmda hafâ olmazsa îmâ' vü işâret denilir. Maḥmûd-ı Anṭâkî diyor ki meknî 'anhu ya'nî ma'nâ-yı kinevî yâ zât veyâ şîfat veyâ zât ile şîfat beyninde nisbetdir.

Telḥîşü'l-Miftâhdan anlaşıldığı üzere bir lafzı ḥazf [31] veyâ ziyâde etmek sebebiyle i'râbı teğayyür eden kelimeye mecâz denilmiştir meşelâ (*Ve câ'e Rabbûke*) [*Allah geldi.*] kavlı-i celîli (*Ve câ'e emrû Rabbûke*) [*Allah'ın emri geldi.*] demek olmağıla (*Rabbûke*)niñ i'râbı teğayyür etmiştir.

Kezâlik (*Leyse kemislihi şey'*) [*Onun benzeri birşey yok.*] kavlı-i celîli (*Leyse mislihi şey'*) [*Kendi gibi birşey yok.*] demek olduğundan (*mislihi*) [*onun gibi*]nuñ i'râbı teğayyür etmiştir.

- Hâtîme -

'İlm-i uşûlde deniliyor ki lafz ma'nâda isti'mâli i'tibârıyla yâ haqîkat veyâ mecâzdır haqîkat ile mecâzın her biri de yâ şarîh veyâ kinâyedir. Mecâz haqîkate

halefdir ya'nî mecâz fer' ve haqîkat aşlıdır. Mecâzîñ haqîkate ne cihette halef olduğu muhtelifün-fih olup İmâm-ı A'zama göre Haq tekellümde ve imâmeyne göre Haq hükümde halefdir. Bir kelâmîñ i'mâli mümkün olmazsa ihmâl olunur ya'nî bir kelâmîñ haqîkî veyâ mecâzî bir ma'nâyâ hamli mümkün olmazsa ma'nâsız birağılır. Aşlı olan haqîkatdır binâ'en-'aleyh aşlı terk olunarak mecâza gidilmesinde bir sebep olmak iktizâ eder. Devâ'î-yi mecâz yâ lafzî veyâ ma'nevîdir devâ'î-yi lafziyyeden birisi zarûret-i vezndir ba'zan haqîkat olan bir lafzın isti'mâli vezne muvâfiq düşmez. Devâ'î-yi lafziyyeden birisi dağı lafz-ı mecâzîñ lafz-ı haqîkate nisbetle zevke hoş gelmesidir maqbere maqâmında kullanılan haşîre gibi. Devâ'î-yi ma'nevîyyeden başlıcaları lafz-ı haqîkate nisbetle [32] lafz-ı mecâzîñ ma'nâsımñ ta'zîme, taşhîre, terğibe, terhîbe, tenfire daha ziyâde delâleti olmasıdır. Ziyâde-yi beyân dağı devâ'î-yi ma'nevîyyededir. Mecâzlarda ziyâde-yi beyân bulunur zîrâ haqîkat-i hüccete muqârin olmayan da'vâ qabilinden olup mecâz ise hüccete muqârin olan da'vâ gibidir.⁽¹⁾ Meşelâ (*Re'eytü eseden yermî*) kavli recülüñ şecâ'atine delâletde (*Re'eytü şecâ'a*) [*Yığıdi gördüm.*] kavlinden ebyendir zîrâ mecâzda melzûmı zıkr lâzımîñ vücûdi üzerine beyyinedir. Mecâzdan mecâz câ'izdir. Mecâz hem müşterek üzerine hem de naql ü hafz üzerine muraccahdır naql ile hafz i'tibârda mütesâvîdirler. Naql iştirâkden hayırlıdır.

Lafz-ı vâhid ile irâde-yi vâhidde ma'nâ-yı haqîkî ile ma'nâ-yı mecâzî ictimâ' edemez. Kezâlik iki ma'nâ-yı mecâzî dağı ictimâ' edemez. İki ma'nâyı ıtlâq-ı vâhidde cem' etmenîñ tarîki 'umûm-ı mecâzıdır 'umûm-ı mecâzdan maşşad lafzdan her iki ma'nâyâ şâmil olacağı bir ma'nâ-yı 'umûmî qaşd etmektedir. 'Alâqa vü münâsebet gözedilmeyerek mevzû'un-lehiniñ gayrısında müsta'mel olan lafza mürtecel denilir ki mürtecel ma'nâ-yı şânide haqîkatdır.^{*(2)*}

⁽¹⁾Eşbağel-büleğâ 'alâ enne'l-mecâzu ve'l-kinâyetü eblağ mine'l-haqîkati ve't-taşrihu lienne'l-intikâl fihimâ mine'l-melzûm ile'l-lâzım fehüve keda'vâ eş-şey' beyyine ve enne'l-isti'âretü eblağ mine't-teşbih liennehâ nev' mine'l-mecâz [*Belîğ kişiler, sözün mecâzlı ve kinâyeli kullanılmasının gerçek anlamıyla açık bir şekilde kullanılmasından daha belîğ olduğu konusunda hemfikirlerdîr; ayrıca istiâre de sözü belîğ kılar çünkü istiâre de mecâzın bir türüdür ve teşbihten daha belîğdir.*] (Telhîşü'l-Miftâh)

^{*(2)*}Feyeküne'l-mürtecel haqîkatı fi'l-ma'nâ eş-şânî li'l-vaza' el-ceyd [*İyi konuşanların, kelimeleri ikinci anlamlarıyla da kullanmaları iyi bir durumdur.*] (Menâfi'ü'l-Dağâyıq)

KAYNAKÇA

Ahmet Cevdet Paşa, Belâgat-ı Osmâniyye, (Hzl., Turgut Karabey-Mehmet Atalay), Akçağ, Ankara 2000.

Ahmed Hamdî, Belâgat-ı Lisân-ı ‘Osmânî (İnceleme-Metin-Dizin), (Hzl., Atabey Kılıç), Laçin, Kayseri 2007.

İbradılı Mehmed Şükrî, İlm-i Belâgat, Ârif Efendi Matbaası, İstanbul H. 1318.

İsmail E. Erünsal, “Mehmed Şükrü”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 28, Ankara 2003.

Tâhir-ül Mevlvî, Edebiyat Lugatı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1999.

Diyarbakırlı Sâ’îd Paşa, Mîzânü’l-Edeb (Hzl., Saliha Aydoğan), Kitabevi, İstanbul 2009.

Ferhat KORKMAZ*

ZİYÂ PAŞA'NIN *ARZ-I HÂL*'İ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Öz: *Arz-ı Hâl*, Ziyâ Paşa'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında zor günler geçiren Osmanlı Devleti'nde idari ve mali ıslahatlar yapılması için öneri ve düşüncelerini ortaya koyduğu eseridir. Genellikle "padişaha sunulan bir dilekçe" olarak tanıtılan eserde Ziyâ Paşa'nın kısa bir biyografisi ve yıkılmaya doğru giden bir ülkenin yıkılışını önlemek maksadıyla yaptığı sosyal, siyasal ve ekonomik alanlara ilişkin öneri ve düşünceleri bulunmaktadır. *Arz-ı Hâl*, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında kendisine Londra'da 1867 yılında takdim edilmiş ve şairin ölümünden sonra müstakil bir eser olarak bastırılmıştır. Ziyâ Paşa'nın devlet tecrübelerinin büyük bir ustalıkla yansıtıldığı bu eser, yer yer siyasetnâme özelliklerine sahip olup 72 sayfadan müteşekkildir. Eser, ilk olarak İkinci Meşrutiyet'in ilanından birkaç yıl sonra yayımlanmıştır. *Arz-ı Hâl* üzerinde bugüne kadar detaylı bir araştırma yapılmadığı gerekçesiyle yazılan bu makalede, eserin içerik, dil ve üslup özellikleri değerlendirilmiştir. Çalışmamızın, Ziyâ Paşa hakkındaki bazı yanlış kanaatleri değiştireceğini düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Ziyâ Paşa, *Arz-ı Hâl*, Biyografi, Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Öneriler

Abstract: *Arz-ı Hâl* is the work of Ziyâ Paşa where he expresses his suggestions and opinions for administrative and financial innovations to be done in Ottoman Empire that had difficult times at the second half of 19th century. The work which is usually introduced as "a petition presented to the Sultan" has a short biography of Ziyâ Paşa and the suggestions and opinions related to social, political and economic fields in order to stop the fall of the Empire. The work is presented to Sultan Abdulaziz during a journey of him to Europe in London in 1867 and has been published as an independent piece after the death of the poet. The work which reflects the state experience of Ziyâ Paşa skillfully has a feature of a politics book renovation in some parts and consists of 72 pages. The work is firstly published a few years after the Second Constitutionalism of Ottoman Empire. In our essay, written for the reason that there is no detailed study about *Arz-ı Hâl* until today, the work's content, language and style features are handled. We think this paper will change some inaccurate thoughts about Ziyâ Paşa and his works.

Key Words: Ziyâ Paşa, *Arz-ı Hâl*, Biography, Social, Political and Economic Suggestions

---

* Yrd. Doç. Dr.; Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; ferhat.korkmaz@batman.edu.tr

1.Giriş

1829 yılında doğan ve 1880 yılında vefat eden Ziyâ Paşa, gerek Tercî-i Bend ve Terkîb-i Bend şekilleri yazdığı manzûmeler ve gerekse de Nâmık Kemal'in yanı başında sosyal ve siyasi aksiyoner olarak hareket etmesiyle üzerinde çok konuşulan bir yazar ve şair olma hüviyetini sürdürmektedir. Ziyâ Paşa, Mekteb-i Ulûm-i Edebiyyeyi'yi bitirdikten sonra Sadâret Mektûbî kaleminde göreve başlar. Sonra Mustafa Reşîd Paşa ile tanışır, bu sayede saraydaki ilk görev olarak mabeyne kâtip olur. İlk gençlik yıllarını Doğu ve Batı arasında bir muvâzeneyi yansıtan tahsîlle tamamlayan Ziyâ Paşa, Arapça, Farsça ve Fransızca'yı¹ öğrendikten sonra 1859 yılında yazdığı Tercî-i Bend'yle devrinin tanınan bir siması olur. Nitekim Bursalı Mehmed Tâhir de Ziyâ Paşa'nın Tercî-i Bend ve Terkîb-i Bend'inin en çok tanınanı olduğunu söyler. (Bursalı Mehmed Tâhir, ty., s.444) Bir yanda eski zevk anlayışı ve diğer yanda Mustafa Reşîd Paşa'nın modern düşüncelerin taşıyıcısı ve savunucusu olan dairesi arasında kalan Ziyâ Paşa, ömrünü ve sanatını bu ikilem içinde sürdürür. Mustafa Reşîd Paşa'nın ölümünden sonra saray ve İstanbul'dan uzaklaştırılan şair, Kıbrıs, Amasya ve Canik'te mutasarrıflık görevlerinden sonra İstanbul'a döner. Ziyâ Paşa, Âlî ve Fuad Paşa iktidarı ile bir türlü geçinemeyen, ömrü boyunca ve pek çok eserinde kendisinin sarayda ikbâl merdivenlerini tırmanamamasından bu ikiliyi sorumlu tutar.

1866 yılında İstanbul'a gelen Ziyâ Paşa'nın Namık Kemal ile olan dostlukları gelişir, Yeni Osmanlılar Cemiyetinin kurucuları arasında ismi geçer. Ali Suâvî'nin de yazarları arasında yer aldığı *Muhbir* gazetesinde Namık Kemal gibi yönetimi eleştiren yazılar kaleme alır. Sanat anlayışında her ne kadar yüzü eskiye dönük de olsa Ziyâ Paşa, yeni ve modern düşünceleri, nesirlerine ve gazetede yazılarına yansıtmıştır. Hem yenilik taraftarı olması hem de kendi gibi devrin aydın yüzleriyle sıklıkla gazete ofislerinde bir araya gelmesi, Bâb-ı Âlî'nin önde gelen bürokratlarını ürkütmüş olmalıdır ki ona yeniden Kıbrıs Mutasarrıflığı görevi verilir. Fakat ikisi de bu görevlerine gitmeyecek ve Abdülaziz'in ilk Osmanlı padişahı olarak diplomatik Avrupa seyahatine çıktığı sıralarda Paris'e gideceklerdir². Ziyâ Paşa, arkadaşları Namık Kemal ve Ali Suavi'yle birlikte bir nevi davetsiz misafir gibi bu geziyi takip edeceklerdir. Lazım olan para da Mısır prenslerinden Mustafa Fazıl Paşa tarafından sağlanacaktır. Abdülaziz'in 21 Haziran 1867'de çıktığı ve yaklaşık elli gün süren Avrupa seyahatinden sonra da ülkeye dönmeyecek olan Ziyâ

¹ Ethem Pertev Paşa ile olan dostlukları ve onun yönlendirmesiyle Fransızca'yı öğrenir. (Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyat Tarihi, Dergâh, İstanbul, 2013, s.302)

² Pek çok kaynak Ziyâ Paşa ve arkadaşlarının Avrupa'ya "kaçtığını" yazar. Bu yakıştırmaların millete öncü olmuş bu fikir ve sanat insanları için ağır olduğu kanaatindeyiz. Zira hem yüksek profilli devlet memuru olmaları, hem aranan veya suç işleyen şahıslar arasında olmamaları "kaçma" yakıştırmasının üzerinde düşünmeyi yeniden gerektirir. Aynı zamanda onları "mahallenin haylaz gençleri" mesabesine düşürmek açısından bu tip ifade tarzlarından kaçınmak gerektiği kanaatindeyiz. Atandıkları görevi reddetmeleri ve sonrasında Avrupa'ya gitmeleri ancak bir "tercih" olarak nitelenebilir. Ziyâ Paşa'nın bahsettiği suikast ihtimali ise belgelendirilmeye muhtaçtır.

Paşa, Avrupa'nın çeşitli kentlerinde dört yıl boyunca kalacaktır. Bu kentler arasında başta Paris, Londra ve Cenevre vardır.

Çalışmamızın asıl kısmını teşkil eden *Arz-ı Hâl*, Abdülaziz'in Avrupa seyahati sıralarında yazılmıştır. Abdülaziz Londra'da iken Brighton'a çekilen şair, burada Sultan'a takdîm edilmek üzere *Arz-ı Hâl* adlı risalesini meydana getirmiştir. *Zafernâme*'deki hicvin temel hareket noktasını teşkil eden bu metin, bir devlet adamı ciddiyeti ve lisanıyla yazılmıştır. Nejdet Sançar, eserin dilekçe sûretinde yazıldığını ve ancak İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'da yayımlandığını söyler (Sançar, 1956, s.8). Bizim de çalışmamızı teşkil eden nüsha da 1327 tarihini taşımaktadır. Bu tarih, 1911 miladî tarihine denk düşmektedir (Levend, 1983, s.878). Dolayısıyla eser ancak İkinci Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet havasında basılabilmektedir. Eser üzerinde yayınevi bilgisine rastlanılmamıştır.

2. *Arz-ı Hâl*'in Yazılış Sebepleri

Arz-ı Hâl, Ziyâ Paşa'nın kötü günler geçiren Osmanlı Devleti'nde idari ve mali islahatlar yapılması için öneri ve düşüncelerini ortaya koyduğu bir eserdir. Ziyâ Paşa'nın devlet tecrübelerinin büyük bir ustalıkla yansıtıldığı bu eser, bir siyasetnâme hüviyetinde olup 72 sayfadan müteşekkildir. Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında kendisine Londra'da takdim edilmiş ve şairin ölümünden sonra müstakil bir eser olarak bastırılmıştır.

Prof. Dr. Önder Göçgün, bu küçük istidânın yazılmasının sebebini Ziyâ Paşa'nın Âlî Paşa'ya olan kinini dindirme amacı ve hırsına dayandırır³: “Âlî Paşa'ya karşı hıncını yeniden dile getirmek ve şahsî ihtirâsını tatmin emelini taşımaktadır.” (Göçgün, 1987, s.46). Âlî Paşa'ya karşı “hıncını dile getirmek” için bile yazılmış olsa o dönem için Devlet'in başında ikinci adam olarak bulunan muktedir bir şahsiyete karşı, bu düşünceleri, itirazları ve eleştirileri dile getirmek oldukça cesur bir tavidir. Her ne kadar *Zafernâme* şairi ve yazarı bile olsa, kamuoyuyla paylaşılmamış ve kendi döneminde yayımlanmamış bir metnin sorumluluğunu taşımakla etrafı birbirinden haberli bir bürokrasi ordusuyla kuşatılmış bir padişaha sunulmuş bir metnin sorumluluğunu taşımak aynı şeyler değildir. İkincisi, şüphesiz ki daha zor ve sorumluluk yüklenmeyi gerektirir. Fakat bu mizaç özellikleri Ziyâ Paşa'da daima vardır. Avrupa'ya gitmeyi bile kendisine yapılması düşünülen ve delilli olarak öne sürdüğü bir suikast gerekçesine bağlar: “Bu zâtlar dahi hıfz-ı menâfi' için beni ızrârdan feragât etmeyecekleri der-kârdır ve hâlbuki ızrâr dahi adi politika husûmeti dâiresinde olmayıp hayatıma kadar kast edecekleri emsâl-i mesbûkası ile müdelleldir evvela nefsimi tehlikeden kurtarmak sâniyen benim telefimle bir o halkının perişanlığına sebep olmamak sâlisen her vakit beni ızrâr etmek isteseler efendimizin tasaddî ile rahatsız edeceklerinden zât-ı hilâfet-penâhilerini gücendirmemek râbian elbette ve elbette idâre devam edemeyip yakında bir tebdîl göreceğinden o vakte kadar

³ İbnülemin Mahmut Kemal İnal (1982) da, Âlî Paşa'nın Ziyâ Paşa'nın “hasm-ı cânı” (s.24) olduğunu söyleyerek bu noktada kendisini haksız ve ifratta görür.

bunların yed-i taaddileri yetişemeyecek bir kenara çekilip kendi hâlimde oturmak sûretlerini eslem gördüm.” (s.21)

Sultanı öven ifadelerle⁴ eserine başlangıç yapan Ziyâ Paşa, Avrupa'ya gelmesi üzerine rütbesinin elinden alındığını ve İstanbul'da bulunmamasının boşluğundan istifade edilerek kendisi hakkında pek çok iftira üretildiği iddia ederek sözlerine başlar. Paşaya göre, bu iftiralar kendisinin bir devlet memuru olması münasebetiyle devlete yapılmış bir hakaret sayılmalıdır. Şair Ziyâ Paşa, hem kendini savunmak hem de derdini anlatabileceği yegâne mercinin yine padişah olduğunu dile getirerek satırlarına başlar.

Ziyâ Paşa, *Arz-ı Hâl'i* kendisini savunmak ve sarayla yeniden münasebet kurmak amacıyla yazar. Zaten kendisi de yazısının hemen başında Kıbrıs mutasarrıflığını neden kabul etmediğini ve niçin Avrupa'ya geldiğini izah etmeye başlar: “Asıl maksada şürû'dan evvel niçin böyle idare-i hâzıranın hilâfında bulundum ve ne sebebe mebnî bunca menafî'i terk ve fedâ ettim ve en sonunda Avrupa'ya gelişim ne mecbûriyyet'e müstenid idi?” (s.6)

Ziyâ Paşa zengin bir aileden gelmediğini, ancak soyunun temiz bir aileye dayandığını söyler. Henüz ergenlik çağlarındayken Osmanlı tarihleri okuduğunu ve devlet ile milletin tarihini öğrendiğini dile getirir.⁵ Şair, devletin vüs'at bulmasının sebebi olarak adalet ve şeriatla hükmetmeyi görür. Ona göre, devlet üç yüz yılda kazandığını iki yüz yılda kaybetmiştir. Bunun da sebebi “ahlâk-i milliyeye gelen tağyir” ve adalete dayanan yönetim tarzının terk edilmesidir. Böyle devam ederse Roma, Bizans ve Endülüs'ün başına ne geldiye devletin başına da onun geleceğini ifade ederek padişahı uyarır. Ziyâ Paşa, yaratılışı ve terbiyesinin kendi köşesine çekilmeye veya rütbe almak için iktidarda bulunanlara yalakağa uygun olmadığını dile getirir.⁶ Yazdığı bu satırların dahi kendi başını belaya koyacağını ve zaten isim vermese de Âlî Paşa ve çevresine meydan okuduğunun farkında olduğunu şu sözlerle ifade eder: “Buna mukabil eğer vükela-yı hâzıranın menafine taarruz edecek olursa elbette onlar bir yol bularak kullarını hizmet-i hümâyûnlarından ve ellerindeki iktidar ile her nasıl isterlerse muhakkar ve mağdur edebilecekleri dahi iki ile iki dört eder gibi bedihi idi.” (s.8) Paşa, Âlî Paşa ve çevresine meydan okuduğunun⁷ bilincinde olduğu için bunu padişaha aktarmaktan geri durmaz. Zaten onlar kendisine verilen makamı ellerinden alarak padişah

⁴ M. Kaya Bilgegil (1970), Ziya Paşa'nın padişaha sunduğu *Arz-ı Hâl'i*ne rağmen Sultan V. Murad'ı tahta çıkarmak isteyen cemiyetin içinde yer almasının padişaha olan bağlılığının bitmiş olduğunu ifade eder. Bu mizaç husûsiyeti Ziya Paşa da daima vardır. Fuad Paşa hakkında yazdığı sitayişler de bunu gösterir.

⁵ Tanpınar (2013), *Arz-ı Hâl'i* ile Ebuzyyâ Tevfik'in yayımladığı “Ziyâ Paşa'nın Âvân-ı Tufûliyetine Dair Bir Makalesi”ni hemen hemen eş tutarak ikisini de biyografik bir eser olarak değerlendirir. Ağah Sırrı Levend (1983) de Ziyâ Paşa'nın biyografisinin önemli ölçüde bu esere dayandığını belirtir (s.878)..

⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar (2003) ise bu görüşlerin tam tersi kanaattedir ve Ziyâ Paşa'nın makam konusunda son derece hâris bir mizacı olduğunu söyler.

⁷ *Terkîb-i Bend'*inde bile Âlî Paşa'ya olan husûmetini dile getiren Ziyâ Paşa'nın (Bilgegil, 1997, s.480), sanatının önemli bir kısmını bu noktada teksîf ettiği de şüphesiz ki tartışmasız bir hakikattir.

olmayacağını meydanda olmakla hem nefsimi ve hem de devletin namus-u muhteremini muhafaza maksadıyla istifaya mecbur oldum. Akabinde rütbe-i mîr-i mîrânı ile uhde-i kemterâneme Kıbrıs mutasarrıflığı tevcih kılındı.” (s.12) Kıbrıs'ta ise babası ve çocuğunu kaybetmesinden sonra padişahın sayesinde Meclis-i Vâlâ azalığına seçildiğini anlatır. Mîr-i mîrân rütbesine terfi ettirilen Paşa, beylikçilik memuriyeti ve Bâb-ı Âlî müfettişliği gibi görevler nedeniyle üzerine şimşekleri çektiğini not eder. Ona göre, padişahın yenilik, ıslahat ve reform isteğinin 9 bir delili olarak bu makamlara getirilmiş, bu da Bâb-ı Âlî'deki üst düzey görevlileri ürkütmüştür. Çünkü onlar yönetimde herhangi bir değişiklik istememektedirler. Türlü oyunlarla İstanbul'dan uzaklaştırıldığını anlatan Ziyâ Paşa, Amasya mutasarrıflığına tayin edildiğini yazar. Burada ağır hastalandığını, sekiz ay yattığını ve kızını kaybettiğini yazan Ziyâ Paşa, Kıbrıs'ta yaşadıklarının benzeri talihsizliklere düçar kaldığını anlatır.

Amasya'daki çalışmalarıyla halkın takdirini kazandığını ve bütün Anadolu'ya ününün yayılması neticesinde gazetelerde kendisinden bahsedilmesinin Bâb-ı Âlî'nin kıskanç memurlarının hased ve kinini üzerine çektiğini uzun uzun anlatan Ziyâ Paşa, kendisine oynanan oyunlarla yalancı şahitler gösterilmek suretiyle pek çok şikâyetlerle soruşturma geçirdiğini ve Canik mutasarrıflığına tayin edildiğini yazar. Burada da rahat bırakılmaz. Bâb-ı Âlî'nin gönderdiği soruşturmacı, yeniden eşkıya ve yalancı şahit takımıyla suç isnadı yapmak ister. Ziyâ Paşa, kendisiyle ilgili çevrilen entrikaları ve haksızlıkları Sultan Abdülaziz'e şikâyet eder: “Mahallinde şâkîlerden mürekkeb müteaddid komisyonlar yapıp mülhak kazalara yine şâkîlerden kul kul me'mûrlar gönderilip mutasarrıf-ı sâbık aleyhinde her kim bir da'va ifâ eder ise kendisine medâr-ı feyz olacaktır diye küşe be-küşe icrâ-yı tahrîkât edildi ve şu kadar ki me'mûrun avdetinde şikâyet-i vakıanın garaz ve iftirâdan ibâret olduğu yine şâkîlerin mühriyle musaddak mazbata ve mahzûrlarla meydâna çıktı.” (s.16) Bu kadar haksızlıktan ve kendi şikâyetlerinin dikkate alınmamasından sonra Meclis-i Vâlâ'da memur olarak görevlendirildiği yazar. Bu görevinin kendini sevmeyenlerce (Âlî Paşa dairesi) çekilemediğini ve yine iftiralara uğradığını anlatan Ziyâ Paşa, “... altı yedi mâh müddet meclis-i mezkûra devam ve kullarıyla hem-efkâr bulunan bazı hamîyyetkârân ile bi'l-ittihâd devlet ve milletin zararını müstelzem olacak şeylerin men'-i vukuuna elden geldiği kadar ikdâm olundu.” (s.17) diyerek esasında gazetede yazılarını kastederek Namık Kemal gibi devrin aydınlarıyla yaptığı çalışmaları ifade etmek ister. Bunlar arasında her ne kadar dile getirmese de Yeni Osmanlılar Cemiyetinin kuruluşu ve faaliyetleri de yer almaktadır. Tanpınar, Ziyâ Paşa'nın Bâb-ı Âlî ile iyi geçinememesini gazete yazılarındaki muhâlefet ve bu muhâlefet nedeniyle ortaya çıkan açık muharebeye bağlar. *Arz-ı Hâl* de gördüğümüz tavsiyeler de aşağı yukarı bu sıralarda Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin öne sürdüğü tezlerle benzer: “Yeni yeni gelişen basın, memleketin geleceği üzerindeki endişelerini açıkça söylemeye başlamıştı. Girit, Sırbistan, Mısır meselelerini, istikraz işlerini, iktisadî bozukluğu ve idaresizliği efkâr-ı

⁹ Ziyâ Paşa, Avrupa'dayken *Hürriyet* gazetesine yazdığı makalelerde “Cumhuriyet”, “Hürriyet” ve “Eşitlik” gibi konularda yazarak (Kaplan, M., Enginün, İ. ve Emil, B., 1993, ss.74-95) Devlet idaresinin değişmesi gerektiği konusundaki ısrarlarını sürdürmüştür. Ona göre memleketi dar bir oligarşi yöneteceğine, Meşrûtiyet daha yeğdir.

umûmiyye karşısında münakaşa ediyordu. Ziyâ Paşa Muhbir'de neşrettiği makalelerle bu hareket iştirak etmişti." (Tanpınar, 2013, s.304). Yine Âlî Paşa dairesinin "Meclis-i Vâlâda Ziyâ Bey kumpanyası var imiş" (s.18) şayiasını yayarak buradaki görevinden alındığını yazar. Millet yolundaki faaliyetleri nedeniyle kendisine kötü muamele edildiğini; ancak kendisini milleti için çalışmaya zorlayanın ise idarenin vatandaşı umursamaması, açlık ve fakirliğin artması ve rüşvetin alenen alınması gibi kabullenemeyeceği suiistimler olduğunu ifade eder. Ziyâ Paşa, bu ortamda kendisini düşünmediğini; haksızlıklara göz yumması durumunda devlet kademelerinde daha çabuk yükseleceğini bildiği hâlde bu yolu tercih etmemesini, millete ve devlete olan bağlılığı şeklinde yorumlar. Özellikle de tuz kaçakçılığı ve bu kaçakçılık yüzünden meydana gelen muharebe ve maddi kayıplar nedeniyle padişaha sunulmak üzere yazdığı lâyihanın kendisine kin besleyenlerin şimşegini iyice üzerine çektiğini anlatan Ziyâ Paşa, yüksek makamları ele geçirmişlerce bir suikast tehlikesi hissettiği için Avrupa'da bir görev verilmesi için uğraştığını ifade eder. Ziyâ Paşa üzerine araştırma yapan hiçbir araştırmacı, bu suikast tehlikesinden bahsetmez. Bu tehlike gerçek bir tehlike miydi yoksa Ziyâ Paşa'nın şahsiyetinde bulunduğu öne sürülen paranoya mı, bunu tespit edebilmek mümkün görünmemektedir. Tanpınar, onun saray nezdinde entrik bir şahsiyet olarak bilindiğini öne sürer: "Sarayca Ziyâ Paşa, bilhassa 'pek ziyâde hâris-i ikbâl' olmak ve 'bir şey arzusuna muvâfık olmazsa onun etrafında türlü entrika imâli" ile itham olunuyordu." (Tanpınar, 2013, s.308).

Padişahın izniyle Avrupa'ya gitmeyi beklerken ve çeşitli hazırlıklar yaparken kendisine ikinci defa Kıbrıs mutasarrıflığı görevinin verilmesi üzerine bunun kendisi için "ikinci defa mezara girmek" anlamına geldiği için bu göreve gitmeyip istifa ettiğini Sultan'a zaten bildirmiş olduğunu ifade eder. Kurtuluş ümidi olarak gördüğü için ve görevinden istifa etmek suretiyle Avrupa'ya geldiğini anlatır. *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde ise Ziyâ Paşa'nın kendisini mağdur göstermek ve görevini şahsi menfaatlerine alet ederek kindârâne hareket ettiği ilan edilerek rütbesinin kendisinden alındığı yazılmıştır. Ziyâ Paşa, bu durumu kabul edemez, canını kurtarmak için Avrupa'ya gelmek zorunda kaldığını ikinci defa yazar.

4. Devlet'i Yıkılmaktan Kurtaracak Öneriler

Ziyâ Paşa eserinin ilk kısmında aile çevresi, görevleri, Bâb-ı Âlî'de yaşadığı sıkıntılar ve Avrupa'ya gelişi hakkında padişaha uzun uzun bilgi verdikten sonra asıl konuya girer. Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesiyle halkta bir ümit uyandığını ve halkın önceki uygunsuzlukların ortadan kaldırılacağını, mal ve cana emniyet geleceğini ve ekonominin düzeleceğini düşündüğünü ifade eder. Sultan Abdülmecid zamanında Bâb-ı Âlî'nin yüksek memurları çeşitli entrikalarla padişahı saf dışı ettiklerini, aldıkları ve uygulamaya koydukları her kararın başarısızlığında padişahı adres gösterdiklerini savunan Ziyâ Paşa, Sultan Abdülaziz'den bu hataya düşmemesini ister. Sultan Abdülaziz'in tahta geçer geçmez Tanzimat yeniliklerini sürdürmeye çalıştığını, maliye ve askeri alanlarında ıslahat yaptığını anlatan Ziyâ Paşa, bu durumun yenilik istemeyenleri ürküttüğünü ve türlü oyunlara yönelttiğini anlatır. Şair Ziyâ Paşa, dönemin tepe kadrolarının kendisine karşı olduğunu düşünür.

Özellikle Meclis-i Vükelâ'ya karşı kinini gizlemeyen Ziyâ Paşa, olan bitenin bütün sorumluluğunu Sadrazam başkanlığındaki bu bakanlar kuruluna yükler. Padişaha “Sizin vücûdunuz âleme lazım olduğundan siz eğleniniz, zevk ve safâ ile dem-güzâr olunuz hiç düşünmeyiniz işleri bize tahmîl ediniz ta ki mes'ûliyet zât-ı şâhânenize raci' olmasın biz ise hizmet-i mülûkânenizde nefsimizi feda ederiz. Bu hâlde hasenât-ı zât-ı hümâyûnların seyyiât bize raci' olur.” (s.28) diyen bu kurulun, bütün ülkenin idaresini eline aldığı savunur. Ziyâ Paşa, böyle düşünenlerin padişaha Avrupa'daki modern yönetimlerden ve bu yönetimlere ait meclislerden hiç bahsetmemelerinin nedeninin idareyi kendi ellerinde tutma arzusu olduğunu savunur. Esasında Ziyâ Paşa'nın bu sözleriyle meşrutî yönetimi kastettiğini savunmak mümkün görünmektedir. Onun hem Yeni Osmanlılar Cemiyeti azası olması, hem Avrupa'da bulunduğu sıralarda incelediği ve tanık olduğunu düşündüğümüz yönetim biçimleri bu şekilde düşünmesine olanak vermektedir. İsim vermese de Âlî Paşa dairesinin her türlü kararı aldığı, sorumluluğu ise padişaha yüklediğini savunan Ziyâ Paşa, kendi döneminde yapılan yanlışlara değinir.

Belgrat'ta kalan Müslüman tebaanın tehciri konusunda dirayetli davranmadıkları ve Rusya ile Sırbistan'ı sevindirmek için tehcir teklif edildiğini ve bunun acılara sebep olduğunu savunur. Yapılan anlaşmalara rağmen tehcir ettirilen ahaliye hiçbir ödeme yapılmamıştır. Sırbistan'da yaşarken torunlarının torunlarını geçindirecek kadar mala sahip olanlar sokakta dilenme durumuna düşmüşlerdir. Bu kadar yoksulluk ve acı, idarenin yanlış işleri nedeniyledir. Terk edilen kalelere ise Osmanlı ve Sırp bayraklarının birlikte asılacağı anlaşma hükmüne bağlanmışken Osmanlı Devlet bayrağının asılmaması ve kalelerin terk edilerek cephaneliklerin Sırlara bırakılmasının Âlî Paşa'nın hatası olduğunu ve onun da bu hatayı el altından padişaha yüklediğini savunur. Karadağ'da yapılan “block house” adı verilen karakollar, Rusya ve Avusturya'ya hoş görünmek için yıkılıp bölge askersizleştirildi. Girit meselesindeki çeşitli dirayetsizliklerden sonra Giritli eşkiya takımının İstanbul'da elçiler gibi ağırlandığından bahisle bu işin sorumluluğunu da Âlî Paşa'ya yükler. Ziyâ Paşa'nın meşhûr hiciv eseri olan *Zafernâme*'sinde Girit'in neredeyse terk edilmesi hususundaki anlaşmaya ve bu anlaşmaya imza atanlara yönelik kuvvetli ve alaylı bir eleştiri bulunmaktadır. Nitekim Kenan Akyüz de Âlî Paşa'nın Girit meselesindeki kusurunu “1866'daki Girit ayaklanmasında, asi Rumları ayağına kadar giderek onları yatıştırmak maksadıyla tavizler vermesi, adanın idaresini diğer vilayetlerden ayrı ve imtiyazlı bir statüye bağlaması gibi devlet otoritesini küçük düşürücü hareketleri” (s.82) şeklinde aktarır. Ziyâ Paşa, alaylı şekilde bunun siyasî bir başarı olduğunu şu mısralarına yansıtır:

“Tutalım cümle umûrunda hıyânet etmiş,

Şu Girit hizmetini var mıdır inkâra mecâl?” (Ziyâ Paşa, t.y., s.27)

Bu açıdan *Zafernâme* ile *Arz-ı Hâl* arasında ciddi bir konu benzerliği bulunmaktadır. *Arz-ı Hâl* iyice anlaşılmadan *Zafernâme*'yi anlamak mümkün değildir. İki eserin de odak noktasında Sadrazam Âlî ve Fuad Paşaların yanlış politikaları durmaktadır. *Arz-ı Hâl*'in etrafında dolandığı belli başlı konular şunlardır: Ziyâ Paşa'nın kendisine verilen görevi kabul etmeyip Avrupa'ya gitmesi, Belgrat kalesinin Sırlara terk edilmesi ve anlaşma hükümlerine

uyulmaması, Karadağ'da bulunan karakolların yıkılması, Girit meselesi (ki en önemli kısmı teşkil eder), istikraz meselesi, Suriye meselesinde ödenen tazminat, eğitim politikaları, vergi toplama usulündeki zulüm ve adaletsizlikler.

Âlî Paşa'nın Girit meselesindeki ihmâli ve liyâkatsizliği Ziyâ Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'ni Avrupa'da zor duruma düşürmüştür. Ziyâ Paşa, Girit meselesinin şu zararlı sonuçlarını sayar:

1. Osmanlı askeri ve donanması bu meselede hiçbir işe yaramamıştır. Bu durum Avrupa devletleri ve Rusya'yı cesaretlendirecektir. Küçük bir meselesini çözemeyen devletin dıştan gelen büyük tehditlere karşı koyamayacağı inancını güçlendirecektir.

2. Otuz bin asker ve seksen bin nüfus boşuna telef olmuştur. Böylelikle Rusya'nın eline büyük bir fırsat geçerek Osmanlı Devleti'nin parçalanması için Avrupa'da diplomatik teşebbüslerde bulunacaktır.

3. Üç yüz bin kese altın boşuna sarf edilmiştir. Mâli krizler yaşayan devlet, Girit hadisesi nedeniyle sarf ettiği binlerce kese altın nedeniyle zor duruma düşmüştür. Galata'daki sarraflar ve bankerlerden yüksek faizle borç alınmaktadır. Borçlanılan miktarın yüzde iki komisyonu ve yüzde altı faizi vardır.

4. Osmanlı Devleti'nin itibarına dışta gölge düşmüştür. Küçük bir isyan bastırılmayarak dış saldırılara cesaret verilmiştir. Belgrat'ın terki ve yaşanan muhaceretin aynısının ileride Girit için söz konusu olma ihtimâli yüksektir.

5. Yunanlılar Osmanlı Devleti'ni yenecekleri ümidine kapıldılar.

6. Gayr-i Müslim tebaa fikir değiştirip Rumlardan yana tavır takınmaya başladı.

7. Müslüman tebaa ümitsizlik ve bıkkınlığa kapıldı.

Girit'e muhtariyet verilmesinin Osmanlı Devleti ve halkı üzerindeki olumsuz etkilerini bu şekilde sıralayan Ziyâ Paşa, dönemin siyasetini yönlendirmede padişah nezdinde söz sahibi olmak istemektedir. Esasında bu görüşler, kader birliği ettiği arkadaşlarının da görüşleridir. Onlar hep beraber Âlî Paşa'ya karşıdrlar ve yeni bir yönetim tarzının kurulmasını hararetle savunmaktadırlar.

Yedi maddede Âlî Paşa çevresinin politikalarının yanlışlığını padişaha arz eden Ziyâ Paşa, yine padişaha seslenerek buna bir önlem alması gerektiğini söyler. Ziyâ Paşa'ya göre, Âlî Paşa ve çevresi padişahı kendilerinden başka alternatif olmadığına inandırmak istemektedir. Ziyâ Paşa, Mustafa Reşit Paşa'nın vefatından sonra geçen on senede devletin Avrupa'daki itibarına gölge düştüğünü ve bunun da başlıca müsebbipleri arasında mevcut idarenin olduğunu iddia eder ve ülke yönetiminde yaşanan aksaklıkları madde madde sayar:

1. Devletin itibarına gölge düşmüştür.

2. Ülke bir yabancı prence taht-gâh olmuştur.

3. Karadağ bağımsızlaşmıştır.

4. Sırp Belgrad kalesinin tahliyesi nedeniyle cephaneye ve kaleyle birlikte bölgedeki Müslümanların mallarına el koydular ve anlaşmada

kimsenin malına el konulmayacağı yazılmasına rağmen devlet bunu dahi takip edememiştir.

5.Suriye meselesi dolayısıyla verilen tazminat Şam vilayetinin ederinden daha fazla olup yapılan yağmanın hesabı sorulamamıştır.

6.Cebel-i Lübnan'a Hristiyan vali atamasıyla asayiş bozulmuştur.

7. Bâb-ı Âlî, idareyi darbe ile değiştirecekleri iftirasıyla garaz duydukları masum insanları sürgüne göndermiştir.

8. Mâlî açığı faiz ve alınan borçlarla kapatma gayesi güdülmüştür. Böylelikle devletin mâliyesi işlemez hale getirilmiştir. Devletin kahasına giren paranın önemli bir kısmı yabancı ülkelere gitmektedir. Ülkedeki yoksulluğun her geçen gün artmasına ve çok büyük sıkıntılara neden olmasına rağmen, idare kendi kazandığına bakmaktadır.

9.Karşılıksız basılan paranın sebep olduğu enflasyon nedeniyle hazineye yeni yükler bindirilmiş ve maliye politikalarının yanlışlığı nedeniyle ülke çöküşe doğru gitmektedir.

10.Devlet kademelerindeki istihdamlar liyakate bakılmaksızın yürütülmektedir. Rüşvet ve iltimas başını alıp yürümüştür. Taşraya gönderilen yöneticiler İstanbul'dakilere rüşvet yetiştireyim diye halkı soymakta ve gittiği yeri âdeta derebeyi gibi yönetmektedir.

11. Ülkedeki vergi usulü halkı ezmektedir. Vergi toplama usulü de yanlıştır. Halka yapılan zulümler neticesinde halk yiyecek ekmek dahi bulamamakta, tarladaki mahsulünü henüz daha yetişmemişken vergi diye devlete vermek zorunda kalmaktadır.

12. Vergi usulünün yanı sıra mahkeme ve yargılamalar da bozulmuştur. Kadılar rüşvetle iş görmekte ve adaleti yok etmektedirler.

13. Eğitime önem verilmemekte ve yeteri bütçe ayrılmamaktadır.

Ziyâ Paşa'nın eleştirisinde dış politika yanlışları önemli yer tutmaktadır. Özellikle padişahın diplomatik bir gezide olması münasebetiyle bu konu etrafında şekillenen *Arz-ı Hâl*'deki düşünceler ile *Zafernâme*'deki şu mısralar arasında paralellik kurmak mümkündür:

*"Belgrad kal'asın ihsân ile Sırbistân'a
Devletin kıldı tamamıyyetini istikmâl*

*Karadağ kulelerini yıkdı ise hükmü n'ola
Peşşe tevfiik-i Hudâ ile eder kal'-ı cibâl*

*Rûmdan, Ermeniden yapıdı müşîr-i bâlâ
Eyledi resm-i müsâvât-ı hukuku ikmâl*

*Verdi mâliyyeye tedbîri musîbi bereket
Buldu hep sâye-i lutfunda cihân vüs'at-i hâl*

*Tuz, tütün resm'e girip oldu hazîne lebrîz
Etti tahvîl-i kavâimle nükûd istihsâl*

*İ'tibârı ile yapıdı nice istikrâzât
Yoksa mâliyye işinde görüldü işkâl" (Ziyâ Paşa, t.y., s.27)*

Ziyâ Paşa'nın sultana arz ettiği durum ve bu durumlara önerdiği çözümler son derece makul ve çağdaştır. Bu eseri ölümsüz kılan, işlediği konular ve sorunlara yönelik çözümlerin esasında bugün için bile geçerli olacak pek çok tez içermesidir.

5. Dil ve Üslup Özellikleri

Ziyâ Paşa'nın Avrupa'ya yeni gittiği sıralarda padişaha sunulmak üzere yazdığı eseri, devlet adamı ciddiyeti ve dönemin yazışmalarını büyük ölçüde yansıtan bir dille yazılmıştır. Prof. Dr. Önder Göçgün, Ziyâ Paşa'nın bu nesrinde Avrupaî nesir tesirinin bulunduğunu ifade etmiştir (Göçgün, 1987, s.46). Dolayısıyla Ziyâ Paşa'nın bu metni, hem resmî üslubu yansıması hem de dilin sadeliği ve anlaşılabilirliği bakımından kendi dönemi içinde son derece önemlidir. Ethem Paşa'nın yönlendirmesi ile *Endülüs Tarihi*'ni tercüme eden Ziyâ Paşa, burada süslü nesre yaklaşan bir üslup benimser (Levend, 1983, s.874).

Sade ve anlaşılır bir dil benimseyen Ziyâ Paşa, uzun tamlama ve süslü nesir örneklerinden olabildiğince kaçınmıştır. Nitekim Âgah Sırrı Levend (1983), Ziyâ Paşa'nın nesrinin bu eserle birlikte sadeleşme ve Avrupaî nesir olma yoluna girdiğini ifade eder (s.874). Ancak bazı basmakalıp ifadelere metin içinde rastlamak mümkündür. Özellikle resmî kitabetin içinde saraya ve padişaha arz edilen yazılarda giriş cümlelerindeki övgü içeren pek çok sıfat ve ifade bir arada kullanılmış ve münşiyâne nesir örneği sunulmuştur: “Cenâb-ı hayy-ı vedûd şevketlü kudretlü merhametlü velî-ni'met-i bî-minnetimiz padişahımız Efendimiz hazretlerinin eyyâm-ı ömr ve şevket-i iclâl-i hümayûnlarını nâ-ma'dûd-i zıll u zalîl-i mülûkânelerini ilâ yevmi'l-mev'ûd mefârik-i enâmda mebsût ve memdûd buyursun, âmîn. “ (s.5) Yine resmî kitâbet kurallarına uygun olarak yazı yazan memur ya da sivil vatandaşın padişah nezdinde kendini son derece hakir ve zayıf gören alttan yukarı doğru bakışı yansıtan ifadeler de başvurulmuştur: “Ma'lûm-u hakayık ve melzûm-u hilafet-penâhîleri olduğu üzere çâker-i kemîneleri...” Şüphesiz ki bu tipten cümle ve sözler imparatorluk üslubunun ve hiyerarşisinin bir yansımasıdır. Fakat yine de bu nesir, “yer yer çok sade, tabii ve realist” (Levend, 1983, s.878) bir üslubu yansıtır.

Ayrıca Ziyâ Paşa'nın memur olması, saray çevresinde çalışması, onun padişaha seslenirken bu üslubu kullanmasına olanak tanımıştır. Bununla birlikte Ziyâ Paşa'nın eserin sonunda padişaha çeşitli uyarılarda bulunması da onun korkusuzluğunu ve üslubundaki samimi havayı sezdirir: “Allah için gözlerinizi açıp hakikaten bir kere âlemde cidden nazar buyurunuz! Etrafınızda bulunan hâinlerin yalanlarına kulak asmayınız!” (s.71)

Ziyâ Paşa'nın yazdığı metin gözden geçirildiğinde kullandığı kelimelere bakılarak hem içinde bulunduğu ruh hâli hem de ülkenin o dönemdeki temel sorunları daha iyi anlaşılacaktır. “Maliye”, “adalet”, “iltizam”, “muhaceret”, “hak” ve “hakkaniyet” gibi kelimelerde fazla bir ısrar olduğu görülmektedir. Kendisi içinse “devâhî”, “can-güdâz” gibi kelimelerin istimalinin yanı sıra politik olarak kendileriyle aralarında husûmet olduğu kimselerin canına dahi kast edeceklerini düşündüğünü söyler. Hatta öyle ki kendisine daha önce yapılması planlanan bir suikastın delillerinin de elinde olduğunu iddia eder.

Gerçekten de bu durum paranoya mıdır yoksa hakikat midir, bunu elde delil olmadan söylemek mümkün değil. Fakat Tanpınar'ın yaklaşımı esas alınırsa şüphesiz ki bu da bir paranoyadır.

İncelememize esas olan 1327 tarihli bu nüshada bitirilmiş cümle olmasına rağmen cümlelerin önemli bir kısmının sonuna herhangi bir noktalama işareti konulmadığı görülmektedir. Muhtemelen bu, eseri yayına hazırlayanların ve yayınevinin dikkatinden kaçan bir kusurdur. Bunun yayınevinin bir kusuru olduğu düşünüldüğünde, Ziyâ Paşa'nın olabildiğince kısa cümleler kurduğunu ve bu tarzı bilinçli olarak seçtiğini söylemek mümkün görünmektedir.

6.Sonuç

Arz-ı Hâl, her ne kadar edebiyat tarihlerinde biyografik bir eser olarak sunulsa da içinde barındırdığı sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlar ve bu sorunlara önerdiği çözümlerle ihmal edilmiş bir eser olarak görünmektedir. Çalışmamızda, Ziyâ Paşa'nın yıkılışa doğru giden bir ülkenin yöneticilerine son uyarılarına dikkat çekilmiştir. Bu çerçevede *Arz-ı Hâl*'de, açık olarak söylenmese de meşruti yönetimin kurulması, liyakatsiz devlet adamlarının görevden uzaklaştırılması, sosyal ve ekonomik politikaların gözden geçirilmesi, eğitime daha çok önem verilmesi hususlarında önemli tavsiyeler bulunmaktadır.

Kendi dönemi için son derece çağdaş yaklaşımlar öne süren Ziyâ Paşa, ileri görüşlülüğü yönüyle de dönemin padişahına son derece önemli bir metin sunmayı başarmıştır. Eserdeki isabetli tespit ve bu teşhislere yönelik çözüm önerileri, devrin karar alıcılarının dikkatine sunulmakta, böylece Ziyâ Paşa kendi sorumluluğunu yerine getirmiş olmaktadır.

Yer yer siyasetnâme özellikleri gösteren ve Osmanlı Devleti'nin temel meselelerini içeren *Arz-ı Hâl*, günümüz araştırmacı ve siyasetçileri için de başucu kitabı olabilecek güçte bir eserdir. Özellikle de *Zafernâme* adlı hiciv eserinin ortaya çıkmasına olanak tanımış ve büyük ölçüde bu eserle koşut konuları içeren resmi bir belge hüviyetindedir.

Modern Türk nesrinin ilk örneklerinden olan *Arz-ı Hâl*, dönemi için öncü bir hüviyete sahiptir. Ziyâ Paşa, eserinde yer yer secili ifadelere başvurmuş olsa da bu durum metnin dilinin sadeliğini ve anlaşılabilirliğini değiştiren bir unsur değildir.

7.Kaynaklar

Akyüz, Kenan (2015), *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Bilgegil, M. Kaya (1970), *Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

Bilgegil, Zöhre (1997), *M. Kaya Bilgegil'in Makaleleri*, Akçağ Yay., Ankara.

Bursalı Mehmet Tahir (t.y.), *Osmanlı Müellifleri*, C.2, Haz: A.F. Yavuz-İ.Özen, Meral Yayınevi, ty.

- Ebuzziyâ Tefvik (1973), *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Hürriyet Yayınları, İstanbul.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1982), *Son Sadrazamlar*, C.1, Dergâh Yay., İstanbul
- Kaplan, M., Enginün, İ. ve Emil, B. (1993), *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi* C.II, Marmara Üniv. Fen-Edb. Fak. Yay., İstanbul.
- Levend, Âgah Sırrı (1983), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.1-2, MEB, Ankara.
- Sançar, Nejdet (1956), *Ziyâ Paşa'nın Eserleri ve Eserlerinin Çeşitli Basımları*, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, Cilt:5, Sayı 1, Ankara.
- Göçgün, Önder (1987), *Ziyâ Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri*, KTB Yay., Ankara.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2013), *19. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, Dergâh, İstanbul.
- Ziyâ Paşa (1327), *Arz-ı Hâl*, Dersaadet.
- Ziyâ Paşa (t.y.), *Zafernâme*, Tercüman Yay., İstanbul.

TARİHİ ROMANDAN MİLLİ KİMLİĞE: SARIKAMIŞ/BEYAZ HÜZÜN**

Özet: Toplumlar, millî kimliklerinin izlerini tarihin derinliklerinde ararlar. Bu, toplumun millet olma, kimlik oluşturma süreci için en önemli adımlardan biridir. Büyük tarihî olaylar bir milletin geleceğine yön verir ve milletler ancak tarihlerinin ışığında bugüne bakabilirler. I. Dünya Savaşı ve bu savaşın yansımaları şüphesiz tarihimizin en büyük trajedilerindedir. Bu bağlamda, tarihçiler kadar edebiyatçılar da Osmanlı'nın çöküşüne sebep olan bu mühim hadisenin yansımalarını eserlerine aktarmıştır. Tarih ile edebiyatın iç içe geçtiği edebî ürünlerden olan tarihî romanlar kimlik inşasında önemli bir yer tutar. Bu çalışmada, tarihî romanların millî kimliğin oluşumundaki rolü sorgulanmış; I. Dünya Savaşı'nın en hazin cephelerinden olan Sarıkamış'ı konu alan *Sarıkamış/Beyaz Hüzün* başlıklı eser, tarihî romanın ölçütleri ve millî kimlik unsurları açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Sarıkamış, Beyaz Hüzün, tarihî roman, millî kimlik.

FROM A HISTORICAL NOVEL TO NATIONAL IDENTITY

Abstract: Nations look for the traces of their national identities in the depths of history. This is one of the most important steps of the period in which a society becomes a nation and forms an identity. Events experienced in past shape the future of a nation and nations can look through today under the light of their past. WW I and its reflections are definitely one of the most sorrowful tragedy of our past. In this respect, literature authorities must transfer the reflections of this important event causing Ottoman Empire to fall to their works as well as historians. Among the literature works in which history and literature form a unity, historical novels hold an important position for the formation of identity. In research, first of all concept of historical novel was focused on and the role played by the historical novel in transferring national identity from. Among the historical novels written about Sarikamis Campaign which is one of the most sorrowful tragedies of WW I, *Sarikamis / Beyaz Hüzün* was studied from the point of both historical novel criteria and national identity elements.

Key words: WW I, Sarıkamış, Beyaz Hüzün, historical novel, national identity.

* Öğr. Gör.; Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı.

** Bilgin, İsmail; Sarıkamış/Beyaz Hüzün, Timaş Yay. 29. Baskı, İstanbul 2013. (Metin içinde kullanılan sayfa numaraları romanın bu baskısına aittir.)

GİRİŞ

İnsanlar belleklerinde geçmişlerini merak etme ve geçmişe sığınma duygusu taşırlar. Tarihe duyulan ilgi de insanın, vatanını, soyunu, kültürünü öğrenme arzusundan kaynaklanır. İnsanlar tarihlerini sadece öğrenmekle kalmayıp; kimliklerinde taşıdıkları bu mirasa sahip çıkarak geleceğe yönelik bir tavır alırlar:

“Yani geçmiş elde tutularak bir ‘yenilenme’ amaçlanmaktadır. Gelecekle ilgili kaygılar taşıyan her insan, her sınıf, her toplum, geçmişten vazgeçmez. Geçmiş, bugünü geliştirip geleceğin belirlenmesine yarayan tek hazinedir. Bu nedenle kültürel mirasa sahip çıkmaya çalışmak ideolojik bir tavır içine girmeye karar vermek demektir.” (Şölçün 1982: 19–20)

Genesis'te tarihî romanları “ulusal/millî anlatı” adıyla değerlendiren Murat Belge, bu anlatıların “öz”e ulaşma kaygısı taşıdığını belirterek çeşitli örnekler üzerinden görüşlerini destekleyici veriler sunar. F. Braudel'in *A History of Civilizations* başlıklı eserini referans alan Belge, tarih ve roman ilişkisinin psikolojik boyutuna atıfta bulunur. Onun tespitine göre tarih, toplumun ortak bilinçdışında nesilden nesle aktarılan bir “zihniyet”i oluşturur ve psikolojik bir miras olarak varlığını korur:

“Her dönemde, ortaklaşa bir zihniyet, belirli bir dünya görüşü, bütün topluma egemendir. Bu, toplumun tavırlarını dikte eder, seçimlerini yönlendirir, önyargılarını pekiştirir ve eylemlerini biçimlendirir; bütün medeniyetlerde bu böyledir. Dönemin tarihi ve toplumsal koşullarından veya rastlantılarından çok, uzak geçmişten, eski inançlardan, az çok bilinçdışı korku ve kaygılardan türer- büyük salgının tohumları belki artık bellekten silinmiştir ama kuşaktan kuşağa aktarılmaları devam eder. Bir toplumun günün olaylarına, hissettiği baskılara, yüzleşmek zorunda olduğu kararlara karşı gösterdiği tepkiler, mantığa veya hatta çıkara bağlı olmaktan çok, ortaklaşa bilinçdışından (Braudel de bunu kullanmış) yükselen kelimelere dökülmemiş ve belki de dökülemeyecek itkilere bağlıdır.” (Belge 2009: 391)

Toplumun ortak bilinçdışını yansıtması kaçınılmaz olan edebî eserlerin içinde doğdukları topluma doğrudan ya da dolaylı biçimde hizmet etmesi bir vakiydir. Edebiyata göre daha güçlü bir sorumluluk taşıyan tarih biliminin edebiyatla kesiştiği bir alan tarihî romandır. Tarihi, malzeme olarak seçen romanlara “tarihî roman, tarihten söz açan roman, tarihe dayanmış roman, tarih romanı, tarihsel roman” gibi adlandırmalar yapılmaktadır. Hangi ifade tercih edilirse edilsin, değişmeyen unsur, bu metinlerin olay örgüsünün tarihten seçilmiş olaylar dizgesinden oluşmasıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında romantizm ve milliyetçilik akımı ile yaygınlaşan tarihî romanla ilgili

tanımlarda, türün öncü ismi kabul edilen İskoçyalı romancı ve şair Sir Walter Scott (1771–1832)’un metinleri esas alınmıştır. “Walter Scott, romanlarında ilk kez bilinen bir tarihsel gerçekliğe, ana dokusunu değiştirmeden, kurmaca bir öykü monte etmeyi denemiştir. Onun bu denemesi, tarihsel romanın fiksiyonla belki de ilk tanışması olarak nitelendirilebilir.” (Gögebakan 2004: 24) Bununla birlikte bütün yönleriyle uzlaşmış bir tarihî roman kavramından söz edilemeyeceği gibi, tarih ve roman ayırımına dair dikkatler de başka bir tartışma konusu oluşturmuştur. [“Tarihsel roman her şeyden önce bir romandır, tarih değil.”] (Gögebakan 2004: 13) diyen Alman yazarı Alfred Döblin, tarihî romanın “roman” niteliğini vurgulamaktadır. Bu nedenle tarihî romanın kurgu olduğu gerçeği göz ardı edilmemeli ve tarihî vakanın romana yerleştirildiği andan itibaren sanatsal bir nitelik kazandığı unutulmamalıdır:

“Tarih bilimi, insanlardan soyutlayarak anlatır tarihi. İçinde bulunduğumuz yüzyıla kadar tarih yazıcılığına egemen olan anlayış, olayları zaman dizimsel biçimde betimlemek ve bu olaylardan belirli dersler çıkarmak olarak özetlenebilir. Ancak tarih bugün olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerini bulup çıkarmaya yönelmiştir. Günümüz tarihçileri artık ‘ne oldu’ sorusuna değil, ‘niçin oldu’ sorusuna yanıt arıyorlar.” (Naci 1994: 77)

Tarih bir bilimdir. Bir edebî tür olan roman ise tarihi, tarihî olaylar olarak değil, bu olayların insanlar üzerindeki etkileriyle ve somut insan çatışmalarıyla anlatır. Roman, bunun dışına çıkarsa edebiyatın da dışına çıkar. Romancı tarihi de günceli de anlatsa kullandığı dil her zaman “yazınsal dil” olacaktır. Fethi Naci, güncel yaşam romana nasıl yansiyorsa tarih de romana öyle yansır diyerek “tarihî roman” yerine “tarihten söz açan roman” demenin daha doğru olacağını belirtir: “Romancı araştırmalar yapabilir, topladığı belgelerden yararlanabilir, ama sıra yazmaya gelince işinin tarih yazmak değil, roman yazmak olduğunu unutmamak zorundadır...” (Naci 1994: 77–78.) Bu nedenle yazarlar tarih yazmadıklarının bilincinde oldukları için tarihî vaka içerisinde yer alan tarihî şahsiyetleri doğrudan vakaya dâhil etmek yerine ismen zikretmeyi ya da kurgusal karakterleri daha fazla ön plana çıkarmayı tercih ederler:

“Tarihî romanların birçoğunda gerçek tarihî kişilikler görülür, ama yazarlar çok zaman bunları anlatının eylemlerine fazla karıştırmaz, olay örgüsünün dışında tutar. Çünkü pek çok okur, zihninde belirli bir imgeyle var olan bir tarihî kişinin romandaki eylemlerini kendi imgesiyle bağdaştırmayabilir. Onun için olay örgüsünün yükünü çekenler, genellikle, ‘kurmaca’ karakterlerdir...” (Belge 2009: 36)

Amin Maalouf, tarihî romanları tarih öğrenmenin bir aracı olarak görmektedir ve tarihin amacını “Tarih tarih için değil, geleceğe yönelik perspektif içindir (Çeri 2001: 44–45).” şeklinde açıklamakta ve roman yazarının tarihi olduğu gibi, yani gerçekteki gibi aktarmaya mecbur

olmadığını, yalnızca gerçeğe benzetmeye çalışmasının yeterli olduğunu, tarihî romanın bir dönemi olduğu gibi anlatmayı amaçlamadığını ve olayların karakter etrafında gerçekleştiğini söyler. Benzer şekilde Alman Hugo Aust, *Tarihsel Roman* adlı eserinde tarihsel romanın işlevinin “tarihi öğretmek ve yeniden canlandırmak” olduğunu belirtir. Bu iki amaç, Scott’tan beri değişmez ve tarihsel roman yazarlarının hareket noktasının diğer roman türlerinin yazarlarından daha farklı olduğu şeklinde yorumlanabilir. (Gögebakan 2004: 53) Lukacs ise tarihî romanın işlevini şu şekilde aktarır:

“O halde tarihsel romanda söz konusu olan şey büyük tarihsel olayların yeniden anlatılması değil, bu olaylarda rol oynamış insanların şiirsel olarak diriltmesidir. Görevimiz, insanların hangi toplumsal ve insanî güdülerle düşündüğünü, hissettiğini ve davrandığını tarihsel hakikatte vuku bulduğu şekliyle tecrübe edebilir hale getirmektir. Şiirsel tasvirin ilk bakışta paradoks gibi görünen, fakat daha sonra tamamen sarih hale gelen yasası şudur: Görünürde önemsiz koşullar, eylemin toplumsal ve insanî güdülerinin hissettirilmesine dünya tarihinin büyük, anıtsal dramlarından daha uygundur...” (Lukacs 2008: 50)

Sadık Tural; “Romancı, târihçiden farklı olarak yarına bakış ve bir bakıma yarını müjdeleyiş şansına sahiptir. Romancı geleceğe bakış sırasında talih ve ümidin insanı avutan, harekete getiren, sarsan oyunlarından faydalanma hakkına sahipliği ile tarihçiden ayrılır.” (Tural 1991: 223) der. Tarih konulu romanların birinci özelliğinin geçmiş bir hakikate dayanmak olduğunu belirten Tural, işlenen vakanın halde devam etmesi yerine başlangıç ve sonucu gözlenebilen zamandan önceye dayanması gerektiğini söyler. Bu açıdan bakıldığında *Küçük Ağa* (Tarık Buğra), *Yaban* (Yakup Kadri Karaosmanoğlu) ve *Ateşten Gömlek* (Halide Edip Adivar) tarihî roman olarak kabul edilmezken; Kemal Tahir’in aynı devirleri konu alan eserleri tarihî roman sayılır. S. Tural’a göre; “Yazarı tarafından gözlenememiş bir devri, tarihî hakikatlere sadık kalarak anlatan romanlara tarihî roman denir.” (Tural 1991: 259) Bu tanıma ek olarak S. Tural, tarihî romanın sadece tarihî bir vakayı ve tipleri hikâye etmekle kalmayıp hali hazır ve yarını kurma rolüne de dikkat çekerek tarihî romanların bedî, edebî, ebedî çehreleriyle aynı zamanda yarınlarımız olduğunu vurgular.

“Bütün tarihî romanlarda yazarın çözmesi gereken teknik sorun, ele alınan dönemin gerçek olayların akışıyla romanın olay örgüsünün olayları arasında bir uyum kurmaktır. Roman ‘tarih’ olmadığı ölçüde, bir ‘olay örgüsü’ne ihtiyaç duyacaktır. Bu, daha basit bir düzeyde, roman kişilerinin romanda yaşadıkları çatışmalar, sevgiler, kazanç ve kayıplar, yani romana özgü bütün bu olaylar için gereklidir. Ama çok zaman kişilerin başından geçen bu olaylar, ‘tarihi roman’ bağlamında, ele alınan milli oluşum çerçevesinde de bir anlam taşımaktadır.” (Belge 2009: 66)

Gürsel Aytaç, “Konusunu tarihî şahsiyetlerden ya da olaylardan alan, tarih gerçekliğini kurmaca (fiktif) olayların yaratılmasında kullanan roman çeşidi” (Aytaç 1999: 244) biçimindeki tanımıyla, tarihî romanlarda yaşananların kurgulandığına dikkat çekmiştir. Keith Jenkins, “Esas olarak tarih, tarihçilerin yaptıkları şeydir.” (Jenkins 1997: 38) tanımlamasında tarih yazarlarının yazma eylemini de kurgu olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla tarihî romanlarda anlatılanlar yeniden kurgulanmış olmaktadır.

Wellek ve Warren, “siyasî roman, kilise romanı” gibi konuları bakımından romanların tasnif edilebileceğini söylerler; fakat tarihî romanı bir tür olarak değerlendirip; “Tarihî roman, sadece konu bakımından bu gibi romanlardan daha kapsamlı olmak, başka deyişle neredeyse bütün bir geçmiş ele almak bakımından değil, fakat öncelikle romantik akım ve milliyetçilik akımıyla olan bağları, yani anlattığı geçmiş karşısında yeni bir duyuş tarzını, yeni bir tutumu ifade etmesi bakımından da söz konusu romanlardan farklıdır.” (Wellek; Warren 2003: 207) şeklinde ifade ederler. Bu tanımda “milliyetçilik” kavramı ile millî kimliğin inşasında tarihî romanlara bir rol biçilmektedir.

Tarihi Romandan Millî Kimliğe

Edebiyat duyuş ve düşüncenin, yaşananan ilham alınarak hayalle yoğrulmuş biçimde, dil malzemesiyle aktarılmasıdır. Öyleyse kimliğin ortaya koyuluşu büyük oranda edebiyat sayesinde. Çünkü kimlik de yaşayış, düşünüş ve hayal ediş biçimidir. Kimliği yansıtmada, edebiyatın diğer sanat dallarına göre üstünlüğü vardır. Diğer sanat dalları yalnızca bir ânı, bir durumu temsil ederken edebiyat sınırsız bir zaman ve durumu anlatabilir. (Polat 2009: 269) Bu bağlamda edebiyat milletlerin millî kimlik oluşturma sürecine katkıda bulunur. Tarihî romanlar, çoğunlukla edebiyat sahasında bu görevi üstlenirler. Cumhuriyetin ilk on yılında Türk ruhunun yeniden canlandırılması ve millî kimliğin inşasında gittikçe popülerlik kazanan tarihî romanlardan en geniş ölçüde yararlanma yoluna gidilmiştir. S. Tural, millî kimliğin inşasında tarihî romanların yerini şu cümlelerle dile getirir:

“Tarihî roman, milliyetçiliğin millî devlet ve millî beka fikrinin kuvvetlendiği, düşman güçlerinin hissedildiği devirlerin ürünleridir... Millî şuur ve hasletler, târihî eser ve kahramanlarda billûrlaşmış şekilde bulunur... Övünülecek bir mâzinin sahibi olan milletler tarih şuurunun ışığı ile hâllerini değerlendirip geleceği kurmayı başarabilirler... Şuurlu yazar, geçmişteki ve hâli hazır muhtevâyı öncelikle mensup olduğu millet açısından öğrenip ve değerlendirip, sabırlı fakat coşkun bir ruhla işleyebilirse yeni şâheserler ortaya koyabilecektir. Bu şâheserler Türk Milletinin bütünleşmesini sağlayarak, yükselmesine sebep olacağı gibi, Türkçenin de âbideleşmesini hazırlayacaktır.” (Tural 1991: 228-230)

Bu bağlamda söz konusu edilecek temel kavramlardan biri “kimlik”tir. TDK kimliği şu şekilde tanımlıyor: “1. Toplumsal bir varlık olarak insanın nasıl bir kimse olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin bütünü. 2. Kişinin kim olduğunu tanıtan belge, kimlik belgesi, tanıtma kartı, hüviyet. 3. Herhangi bir nesneyi belirlemeye yarayan özelliklerin bütünü.”¹ Bu tanımlara bakıldığında kimlik, bireyin özelliklerini ve ait olduğu yeri dile getirir. En basit tanımıyla kimlik, bir kişi veya grubun kendini tanımlaması ve kendini diğer kişi veya gruplar arasında konumlamasıdır. (Bilgin 2007: 11) Bu tanımlama şekli kişinin kendisini kendisi gibi olmayanlardan ayırdığını ve sınırlarını belirlediğini gösterir.

“Kimliğim beni başka hiç kimseye benzemez yapan şeydir... Bütün bu aidiyetler [bir dine, bir gruba, bir derneğe, cinsel tercihe bağlı olma], her halükârda aynı anda, elbette aynı derecede önem taşımazlar. Ama hiçbiri de tam olarak anlamsız değildir. Bunlar kimliğin yapı taşlarıdır, çoğunun doğuştan gelmediğini vurgulamak koşuluyla, neredeyse ‘ruhun genleri’ denebilir onlara.” (Maalouf 2000: 16)

Maalouf, çevremizi kuşatan dünyanın bizlere sunduğu pek çok şeyi gerek bize yararlı gördüğümüz gerekse kaçınılmaz olduğu için kabul ettiğimizi; ama kimliğin anlamlı öğeleri olan din, dil ve kültürümüzün değişik simgeleri ya da bağımsızlığımız üzerinde bir tehdidin ağırlığını hissettiğimiz an, hepimizin direndiğini söyler. Özellikle insanların ortaklıklarının en fazla kimliklerinde bulunduğunu belirtir. Böylece ortak tarihe, coğrafyaya, kültüre, söyleme, imaja sahip olan insanlar kendilerini ve aynı zamanda ötekilerini, farkındalıklarını anlamaya zorlarlar. Savaşlar bu farkındalıkların nihai sonucu olarak ortaya çıkar. Maalouf, böylece iki türlü mirasa sahip olduğumuzu; “dikey” olanın bize atalarımızdan, halkımızın geleneklerinden, ait olduğumuz dinî cemaatten geldiğini, “yatay” olanın ise çağımızdan ve çağdaşlarımızdan geldiğini ve artık kimliğimizde en belirgin olanın yatay mirasımız olduğunu ileri sürer. (Maalouf 2000: 87)

Sosyal kimlik, kimliğin kişilerarası düzeydeki ifadesi; benliğimizin belirli bir sosyal gruba ait olduğumuz hakkındaki bilgi veya bilincimize dayanan kısmıdır. Kolektif kimlik ise sosyal kimliğin topluluklar düzeyindeki ifadesi olarak nitelendirilebilir. Bu kimlik, sınırları belirli bir alanda belirli bir kültürel topluluk tarafından taşınan kimlik olarak sınıflandırılabilir/genişletilebilir; etnik, dinsel ve ulusal kimlikler bunun versiyonlarıdır. (Bilgin 2007: 13) Millî kimlik inşasında etnik kimliğin oluşturulması oldukça önemli bir yere sahiptir. Bir milletin etnik kimliği kimi zaman bilinçli bir şekilde kimi zaman da tarihin akışı içinde kendiliğinden oluşur. Nuri Bilgin, kolektif kimlikte bellek inşasını kimliğin vazgeçilmez bir

¹<http://www.tdk.gov.tr>

parçası olarak görür. Ortak bir belleğe sahip olmayan halkın ortak bir belleğe ihtiyaç duyduğunu ve kendisini halk olarak tanıtmak için birtakım geçmiş başarı ve zulümler seçmek zorunda olduğunu, kimlik, aidiyet, tarih ve ideoloji olgularının bellek vasıtasıyla birbirine bağlandığını vurgular.

“Bellek yerleri, bir ülkenin tarihini, geçmişi boyunca nasıl inşa ettiğini ve kolektif belleğine işlediğini yansıtmaktadır.” (Bilgin 2007: 225) Buna göre millî kimlik, kolektif kimliğin bir uzantısıdır. Millî kimlik bir milletin ortak değer yargılarının bütünüdür, kaynağını milletinde bulur ve milletin var olma mücadelesine destek olur. Millet bilincinin oluşması için millî kimliğe ihtiyaç duyulur. Sosyal zemindeki en üst kimlik millî kimliktir. Millî kimliğimiz de cinsiyetimiz gibi tabiidir, doğuştandır; onu sonradan seçme şansımız yoktur. Kendi isteğimizle herhangi bir ülkenin vatandaşı olmak mümkündür. Ancak, bu millî kimlik değil, vatandaşlık kimliğidir. İnsanlar doğuştan bir millete mensup olarak dünyaya gelirler. (Ercilasun 2009: 19) Bireyin millî kimliğinin oluşumundaki temel unsurları Anthony D. Smith şu şekilde belirler:

1. Tarihî bir toprak/ülke ya da yurt
2. Ortak mitler ve tarihî bellek
3. Ortak bir kitlesel kamu kültürü
4. Topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal hak ve görevler
5. Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi. (Smith 1994: 31-32)

Smith, milletin tanımının da bu ortak özellikler üzerine kurulu olduğunu söyler: “Millet kimdir, bir millet nasıl ve nereden doğar?” sorularına yanıt ararken millî kimliğin etnik temellerini ortaya koyar. Etnik bir topluluğun altı ana niteliği vardır: “Kolektif özel bir ad, ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürü farklı kılan bir ya da birden fazla unsur, özel bir ‘yurt’la bağ, nüfusun önemli kesimi arasında dayanışma duygusu.” (Smith 1994: 42) Ona göre bir topluluk bu niteliklere ne kadar sahip ve paylaşıyorsa ideal etnik bir topluluk olur.

Millî kimliği oluşturan unsurlardan vatan, tarih ve ortak bir kamu kültürü üzerinde düşünmek gerekmektedir. Vatan, kutsiyet atfedilen topraklardır: “... Çoğu zaman toprak, on an üzerinde yaşanan yerdir, ancak geçmişte var olmuş veya gelecekte var olacak olan bir toprağın, milletin ülkesi olarak tahayyül edilmesi de mümkündür. Nihayet dil, milleti toprağa bağlar ve kavmin tarif edilmesini sağlayarak çoğu zaman millî devletin ayırt edici özelliği olur...” (Karpas 2009: 17) Bu açıdan bakıldığında “vatan” sadece sınırları belirlenmiş kara parçası değil, millî kimliğin ayırt edici özelliğidir. Tarih, birlikte yaşanan olaylar; savaşlar, zaferler, felaketler, afetler, göçler,

yenilgilerin ortak bir hafızaya yansımalarıdır. Kültür; dil, din, sanat, tören, gelenek ve görenekler yani her türlü yaşama biçimleridir.

Milletlerin, millî benlik edinme dönemlerinde tarihe yönelmeleri kaçınılmazdır. Her milletin millî şuurunun oluşması için tarihte yaşadıklarına bakması yeterlidir. Destanlarda, gazavatnamelerde, cenknamelerde, menkıbelerde anlatılan efsanevî olaylar da tarih kadar millî şuurun uyandırılıp yeniden doğuşun gerçekleşmesinde önemlidir. Mitoslar, kahramanlık öyküleri, destanlar birer tarihî ve edebî üründür. Bu türler tarihî romana kaynaklık etmiş ve tarihî roman günümüzde belirttiğimiz bu türlerin yerini almıştır. I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve akabinde yaşanan Millî Mücadele, “millî şuur”un ortaya çıkarılabilmesi açısından somut deliller sunabileceğimiz bir süreçtir.

I. Dünya Savaşında Kafkas, Çanakkale, Hicaz-Yemen, Sina ve Filistin, Irak ve pek çok cephede ağır kayıplar verilmiş olsa da bu mücadeleler, kolektif belleğimizde halen canlı bir şekilde yer almaktadır. Bu nedenle tarihimizde zaferler kadar yenilgilerimizin de millî kimliğimizin kuvvetlenmesinde rolü büyüktür. Sarıkamış Harekâtı da başarılar ve zaferlerimizle övünüp güç aldığımız kadar ibret nazarıyla bakmamız gereken tarihî bir faciadır. Sarıkamış Harekâtı’nda şehit düşen on binlerce vatan evladının ızdırabı, Türk milletinin yüreğinde yıllardır hiç eksilmeden inceden inceye sızlamıştır. Tarihî belleğimize kazanmış bu facia, tarifsiz bir kederle ağıtlara, türkülere, destanlara konu olarak kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Sarıkamış Harekâtı özellikle roman türünde uzun bir dönem ihmal edilmiştir. Aşağıdaki listede görüldüğü gibi ilk roman 1978 yılında yazılmıştır:

Figen Topsever’in *Kar Çiçekleri* (1978); İsmail Bilgin’in *Sarıkamış/Beyaz Hüzün* (2005) Deniz Çınar’ın *Kutsal Dağın Çıplağı Sarıkamış* (2007); Selçuk Kızıldağ’ın *Sarıkamış’tan Sibirya’ya Nargin* (2007); Mehmet Alperen’in *Emret Paşam/Sarıkamış Kar Altında, Mehmet’im Karlar Altında...* (2007); Teoman Alpaslan’ın *Sarıkamış* (2008); Halide Alptekin’in *Sarıkamış Kar Bozgunu* (2008); Talip Aydemir’in *Sürgü: Karlar Altında Yatan Bir Tarih* (2009); Hasan Eski’ın *Gökçe ile Natel & Sarıkamış’ta Yüreğim Kaldı...* (2009); Cihangir Akşit’in *Sarı Sessizlik & Sarıkamış 1914: Bir Kayboluş Romanı* (2009); Kemalettin Çalık’ın *Son İstasyon Sarıkamış* (2009); Alaaddin Oğuzalp’in *Sarıkamış’ta Ne Var Paşam?* (2009); Arif Akpınar’ın *Kardan Kanatlar/Sarıkamış* (2009). 1978’den 2009 yılına kadar yazılmış olan bu romanlar Bülent Ağaoğlu tarafından “*Sarıkamış Harekâtı Kitapları Kaynakçası (1922-2009)*” başlıklı çalışmadan yararlanılarak listelenmiş, daha sonraki yıllarda yazılan eserlerse tarafımızdan araştırılmıştır. Günümüze kadar yazılan eserlerse şunlardır:

Nusret Özcan’ın *Kar Kelebekleri/Sarıkamış Destanı* (2010); Cemalettin Taşkiran’ın *Ölüme Yürüyüş/Sarıkamış Dramının Romanı* (2011); Zeki

Demirci'nin *Sarıkamış/Kar Yağdı Gül Üşüdü* (2011); Sara Gürbüz Özeren'in *Donmuş Umutlar/Sarıkamış* (2013); Şerife Balkaş Gülseçgin'in *Sarıkamış/Allahu Ekber Dağları* (2013); Hamdi Ülker'in *Sarıkamış/Ölümsüz Kar Çiçekleri* (2014) Çalışmada bu eserler arasında en çok basılan *Sarıkamış/Beyaz Hüzün* romanı, tarihî roman ölçütlerine göre tahlil edilecek aynı zamanda romandan millî kimliğe dair unsurlar da tespit edilecektir.

Tarihî Romanın Ölçütleri ve Millî Kimlik: *Sarıkamış/Beyaz Hüzün*

Bahri Ata, tarihî romanın seçme ölçütlerini anlatma esasına dayalı edebî metinlerin tahlilinden hareketle belirlediği başlıklar doğrultusunda şöyle sıralar:

1. *Vaka*: Tarihî kayıtlarla çatışmamalı, doğru bilgilere yer verip inanılır olmalı, azınlıklara ilişkin kalıp yargılardan ve mitlerden uzak durmalıdır.
2. *Ortam*: Zaman ve mekân açısından otantik olmalı, ayrıntılarıyla birlikte tasvir edilmeli ve hikâye ile birlikte işlenmelidir.
3. *Stil*: Giriş kısmı entrikaya işaret etmeli, figüratif bir dil kullanılmalı, günlük ve gazeteler yer almalı, macera unsurlarını içermelidir.
4. *Tema*: Cesaretin fiziksel güçten daha önemli olduğu, insanların her türlü engeli aşabileceği, nefretin bir düşman olduğu, yurt sevgisinin bulunduğu, cahilliğin ve önyargının yıkıcı olduğu, fiziksel eksikliklerin insanı insanlığından edemeyeceği, herkesin kahraman olabileceği üzerine kuruludur.
5. *Karakter*: Gerçekçi olarak resmedilmeli; hareket, düşünce ve görüşleri yaşadıkları dönem için doğru olmalıdır. (Ata 2000: 162-163)

Vaka/Olay Örgüsü:

Sarıkamış/Beyaz Hüzün romanında olay, erlerin Haydarpaşa Limanı'nda toplanıp vapurla Trabzon'a doğru yola çıkmasıyla başlar. Trabzon'a gelen erler, birliklere dağıtılıp hemen yola koyulur ve günler sonra Erzincan'a geldiklerinde büyük bir hayal kırıklığı yaşarlar. Sıcak yiyecek ve kalın giyecekler bekleyen erler bunların hiçbirini bulamazlar. Hapishaneden yeni çıkmış erlerden biri olan Ziver, Faik Çavuş'un mangasına düşmüştür. Faik Çavuş bu eri sever ve yoldaş olurlar. Erler arasında en çok korkulan şey tifüsün ortaya çıkması ve donmaktır. Ezeli düşman olan Ruslar ancak son sırada yer alır. 18. Tümen 5. Tabur komutanı Baki Bey tüm samimiyetiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun eski kudretine ulaşacağına inanmakta; Turan hayalinin gerçekleşeceğini düşünmektedir. Bu arada kötü haberler hızla yayılmaya başlar; Rus filosu gelmesi dört gözle beklenen Bezmiâlem Bahriahmer ve Mithat Paşa gemilerini batırmıştır. Albay Hafız Hakkı Bey, bir rapor hazırlayıp Enver Paşa'ya gönderir. Hafız Hakkı raporda dağlar üzerinde

yollar keşfettiğini ve harekâtın komuta yetkisinin kendisine verilmesi hâlinde orduyu patikalardan geçirebileceğini söyler. Alman generallerin tavsiyeleriyle de Enver Paşa harekâtı iyiden iyiye düşünmeye başlar.

Romanda bu bölümden sonra tarihî olaylara paralel olarak ilerleyen ikinci olay halkasına geçilir. Üzeyir, Kaleboğazı köyünde Kadir Ağa'ya kısa süre içinde köylerinin Ermeni çeteler tarafından basılacağı haberini verir ve köyü terk etmeleri için uyarıda bulunur. Bu arada 11. Kolordu Komutanı, Erzurum Valiliğine telgraf çekip yiyecek ister. Tahsin Bey tellalları çıkartıp duyuru yaptırır. Bu duyurudan sonra halk unlarını, buğdaylarını hükümet konağının önüne getirmeye başlar. Bu bölümde Nene Hatun olaya dâhil olur; konuşmasıyla millî şuurun uyanmasına katkı sağlar.

Üçüncü bölümde; Teğmen İsmail Hakkı'ya dikkat çekici bir görev verilir: Rus birliklerini arkadan sarıp ne yaptıklarını öğrenmek. Teğmen kendisine verilen görevi yerine getirir, iaşe taşıyan bir konvoyla karşılaşır ve emir gereği ateş etmez. Sonradan bu kişilerin Rus Çarı II. Nicholas, Kafkas Ordusu Komutan yardımcısı General Myshlayevski, Kurmay Başkanı General Yudenich ve Birinci Kafkas Ordu Komutanı General Bergmann olduğu öğrenilir ve vatan aşkıyla yanıp tutuşan Teğmen İsmail Hakkı ateş etmediğine pişman olur.

Dördüncü bölümde; 18. Tümen Komutanı Albay Mustafa Nimet ve askerleri Azapköy civarında ilerlerken donan Türk askerleri ile karşılaşılır ve manzara içler acısıdır. Buna rağmen; 31. Tümen Oltu-Kosor caddesinin güneyinde, 30. Tümen ise kuzeyinde olmak üzere Penek bölgesine mevzilenen Ruslara saldırma hazırlığı içerisinde. Akşama dek süren çarpışmalarda Türk askeri çok kayıp vermiş ama siperler alınmıştır. Türklerin ısrarlı hücumları sayesinde Ruslar Penek'ten çekilmek zorunda kalmıştır.

Beşinci bölümde; Kadir Ağa ve karısı üç kızıyla birlikte yollara düşer. Bu bölümde; Kadir Ağa'nın büyük kızı Zehra ile bölüğünden ayrılan Faik Çavuş'un yolları kesişir, vatan aşkının her şeyin üstünde tutulduğu Faik Çavuş'un duygularına gem vurup tekrar Sarıkamış'a dönmesiyle okuyucuya hissettirilir. Altıncı bölümde; erler İslamköy'den Ardos'a gitmek üzere yola çıkarlar ve Faik Çavuş tekrar bölüğüne döner. Yedinci bölüm; en büyük sıkıntılarının yaşandığı ve 32. Tümendeki erlerin çoğunun ağaç tepelerinde öldüğü bölümdür. Romanın son bölümünde; 30 ve 31. Tümenler Oltu'dan sonra karlı yollardan Penek'e gelmiş ve doğuya hareket ederek Arsenik'e varmıştır. Tümenler buradan sonra Allahüekber Dağları'nı aşacak; 31. Tümen Başköy, 30. Tümen ise Beyköy üzerinden Sarıkamış'a saldıracaklardır. Böylelikle Çamurlu Dağ'dan ilerleyen 9. Kolordunun 17. ve 32. Tümenlerini karşılamak isteyen Ruslar, ele geçirilecektir. Bu bölümde Ziver şehit düşer,

diğer olay halkasının kahramanı Kadir Ağa ve karısı ermeni çetesi tarafından öldürülür ve Allahüekber dağlarını aşamayan 30. ve 31. Tümenin askerleri dağda donarak ölür. Sarıkamış'a 32. Tümeden üç yüz asker girebilir. Faik Çavuş ve askerleri Ruslara esir düşüp Sibiry'a doğru yola çıkarlar.

Romanda iki düzlemde ilerleyen biri Sarıkamış Harekâtının takip edileceği, diğeri savaşın halk üzerindeki boyutlarının net bir şekilde görüleceği (Kadir Ağa'nın karısı ve üç kızını alıp Ermeni çetelerinin köylerini basacağı haberinin gelmesi üzerine Erzurum'a ulaşmaya çalışması) olay halkaları yer almaktadır. Olayın bütün ayrıntılarıyla verilmesinin sebebi; daha önce de bahsedildiği gibi tarihî romanların olaylarının tarihî kayıtlardaki bilgilerle çatışmadığını, doğru bilgilerin inandırıcı şekilde olaya dâhil edildiğini göstermeye çalışmaktır. Romanda verilen olaylar tarihî bilgilerle örtüşmektedir. Romanda yazar, azınlıklara ilişkin kalıp yargılardan ve mitlerden uzak durmaya gayret etse de özellikle romanın ikinci olay halkasında köylerin basılmasında ve yağmalanmasında azınlıkların rollerine dikkat çekmeye çalışmıştır. Millî kimliğin oluşmasında ortak tarihin kolektif bellekte toplanması zaruridir. Tarihte yaşanan bu olayların nesilden nesle aktarımı hem ortak bir tarih bilincinin oluşmasında hem de millî şuurun kuvvetlenmesinde rol oynar.

Ortam:

Zaman, tarihî bir hadise olan Sarıkamış Harekâtı sürecidir. Bu hadisede o zamanın koşullarında Almanlar ile ittifak eden Osmanlı İmparatorluğu Ruslara karşı Kafkasların kapısı olarak nitelendirilen Sarıkamış'ta binlerce şehit vermiştir. Allahüekber ve Soğanlı dağlarında donarak düşmanla çarpışmadan ölen bu şehitlerin trajedisi romanda tarihî bilgilere sadık kalınarak anlatılmıştır:

“Sarıkamış, 1878'de Berlin Antlaşması ile Rusya'nın eline geçmişti. Osmanlı Devleti'nin, 29 Ekim 1914'te Alman safında I. Dünya Savaşına iştirak edip, Rusya'nın Karadeniz'deki Sivastopol ve Odesa limanlarını bombalamasıyla birlikte Kafkas Cephesi de açılmış oldu... General Daşkof komutasındaki Rus-Kafkas Ordusu, 1 Kasım 1914'ten itibaren yedi kol halinde Ağrı hududundan ileri harekâta geçecek ve Sarıkamış'tan Pasin'e doğru ilerleyerek Osmanlı sınırını aşacaktı. I. Rus Kolordusu, Sarıkamış'tan yola çıkarak 4 Kasım 1914'te Köprüköy önlerine gelmiş... Başkumandan vekili Enver Paşa ise, 4 Kasım'da yörede konuşlanmış bulunan Osmanlı birliklerine taarruz emretmişti.” (Çolak 2006: 49)

Romandaki olaylar, yukarıda verilen bilgilere paralel olarak aşağı yukarı bu tarihlerde erlerin İstanbul'dan Trabzon'a yola çıkmasıyla başlar: “Kötü haberler hızla yayılınca durumun önemi anlaşılıyordu. 6 Kasım 1914'te

Rus filosu gelmesi dört gözle beklenen Bezmiâlem, Bahriahmer ve Mithatpaşa gemilerini Ereğli (Zonguldak) açıklarında batırmıştır.” (s. 38) Yazar, romanın gerçekliğine zarar vermemek ve inandırıcılığı arttırmak için tarih kitaplarından eklediği dipnotlarla objektif bir tavır sergilemeye çalışmıştır, Romandan yapılan şu tespitler, zamanın hem kronolojik ilerleyişini hem de aktüel zaman ile olay zamanının örtüştüğünü göstermektedir: “Akşama doğru Bardız yaylalarındaki çarpışmalar hızını kesmişti. Her iki tarafta da sabahı bekleyecekti. 26 Aralık günü büyük bir taarruza geçecek olan 29. Tümen erleri etrafa yayılmış, sabahı etmek için sıcak bir yer aramaya başlamıştı...” (s. 272), “26 Aralık günü bütün birlikler yorulduğu için yeni saldırı 27 Aralık’a ertelenmişti...” (s. 281), “11. Kolordu’nun, Rusları Aras Nehri civarında oyalamaları devam ederken Baki Bey Sarıkamış’a girilemediğini, 10. Kolordu’nun büyük mevcudu ile Allahüekber Dağları’nda donduğunu duyunca yıkıldı...” (s. 287), “Faik Çavuş ve diğer erler bir kara trenin en son vagonunda Sibiryâ’ya doru götürülürken, Faik Çavuş Balkanlardan geri çekilişini hatırladı. Şimdi ise ileriye doğru gidiyorlardı. Beyaz hüzün ülkesine...” (s. 297) Kadir Ağa ve ailesinin yolculuğu da paralel şekilde devam edip son bölümde iki olay halkası birbirine eklenir. Dolayısıyla romanda yaklaşık olarak 4-5 Kasım 1914’te başlayan olaylar 5 Ocak 1915’te biter.

Romanda mekân ve tabiat şartları tarihî bilgilerle örtüşmektedir. Dolayısıyla ortam; zaman ve mekân açısından otantikdir. İstanbul’da başlayan ve Sarıkamış’a kadar devam eden zorlu yolculukta askerler, mevsim şartlarına yenik düşmüştür. İstanbul, Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Erzurum ve Kars; romanda geniş mekânlar olarak gösterilir, bunun yanında bütün ilçe ve köy adları (Nebihan, Hasankale, Narman, Oltu, Pasinler, Köprüköy gibi) tarihî bilgilere uygun şekilde verilmiştir:

“Günlerce süren uzun ve yorucu yürüyüş esnasında, Gümüşhane’ye, Kelkit’e varıp sık sık mola vererek yolculuğa devam edildi. Artık Karasu Çayı kenarında kurulu olan Erzincan, havanın berrak ve açık olduğu saatlerde rahatlıkla görülebiliyordu.” (s. 25), “ Güneş, cılız bir mum gibi, dağların ardından ışımaya başladığında, şiddetli soğuk sebebiyle bütün gece uyumayan erat derhal toplandı... Ne kadar yürüdüklerini kendileri de bilmiyordu, bir süre sonra yüksek tepeyi tırmandıklarında, Erzurum şehri görünür olmuştu.” (s. 51) “Eskiden olsa kolaydı. Hele hele 93 Harbi yıllarında Erzurum ve çevresinin zenginliği dillere destandı. Çünkü İran’la yapılan ithalat ve ihracatla şehir zenginleşmişti... Ancak gün öyle miydi ya? Rus hükümeti tarafından sınırdan içeri sokulan ve desteklenen Ermeni çeteleri ticaret yolunu kesmiş, yerli çeteler de yağmaya başlamıştı.” (s. 53), “Erzurum’dan Narman’a ve Oltu’ya doğru hareket edecek iki tümen harekete hazırlanırken, Faik Çavuş’un içinde bulunduğu tümen erkenden yola çıktı. Sıçan Dağı’nı dolaşarak Tortum’a oradan da İslamköy, Ardos, Kozohor, Kaleboğazı ve Oltu’ya doğru gidilecekti.”

(s.87), “...Öncüler şiddetli tipi nedeniyle yollarını şaşırması, yanlış yollarda epey ilerlemişlerdi. Horhor Yaylaları’na gideceklerken Erdenik Köyü’ne gelmişlerdi.” (s. 137), “Onuncu Kolordu birlikleri bütün gün Oltu yönünde ilerlemişlerdi.” (s. 139), Penek üzerinden Bardız yönüne doğru ilerlemekte olan 32. Tümen askerleri bu ağaçlık alanı görünce, biraz silkinir gibi olmuştu.” (s. 242), “31. Tümen akşamüzeri Narman’a geldi. (s. 260), “30 ve 31. Tümenler Oltu’dan sonra karlı yollardan Penek’e gelmiş, buradan biraz daha yoğun hareket ederek Arsenik’e varmıştı. Tümenler buradan sonra Allahüekber Dağları’nı aşacak; 31. Tümen Başköy, 30. Tümen ise Beyköy üzerinden Sarıkamış’a saldıracaktı...” (s. 269), “29. Tümen ise sabah saat 7.30’da Sarıkamış’ı ele geçirmek üzere taarruza geçmişti. 10. Kolordu’nun 30. ve 31. Tümenleri ise daha ortalıkta yoktu.” (s. 274)

Romandaki bütün mekânlar Sarıkamış Harekâtının her evresini ortaya koyacak şekilde tarihî bilgilerden yararlanılarak oluşturulmuş, özellikle bu ilçelerden, köylerden geçen askerlerin çoğu açlıktan, soğuktan ve hastalıktan (tifüs, lekeli humma...) ölmüş, Sarıkamış’a giremeyen 31 ve 32. Tümen’in erleri Allahüekber dağlarında donarak şehit olmuştur. Yazar, romanda mekânı bütün ayrıntılarıyla vermeye çalışmış, hikâyesi ile birlikte işlemiştir. Zorlu yürüyüş esnasında geçilen boşalmış köylere ya da hâlen köyünü bekleyen, yaralı ve hasta askerlerin bırakıldığı her mekâna âdeta acı, yokluk, çaresizlik sinmiştir. Şu iki tasvir tabiat ve mekânla insan ruhunun özdeşleştiği, romanın temasına da göndermesi bulunan parçalarıdır:

“Kar, sessiz ve kararlı bir şekilde, musiki ahengiyle resamane güzelliği ile yavaş yavaş yağıyordu. Her yeri beyaza bezemek için toprağa, yollara, ağaçlara ve evlerin üzerine sabırla düşüyordu. Bu gizemli karın yağması, ‘Sizin savaşlarla, birbirinize olan kinlerinizle, maddeten ve manen kirlettiğiniz yeryüzünü ben temizlemeye geliyorum.’ der gibiydi...” (s. 60),

“ Sarıkamış, hasreti çekilen bir sevgili gibi çok uzaklardaydı. Onlar ise kendisine koşmuşlardı karlı dağlardan, karlı yollardan, çok yakında olsalar bile Sarıkamış’a çok uzaktılar...” (s. 277)

Yukarıda Smith’in belirttiği gibi, milletler “ortak bir tarihî mekânı paylaşmalıdır.” Bu nedenle her millet kimlik şuurunu belli bir nüfuza sahip olan mekânsal geçmişinden alır ve anavatanını tanımlar. Bunun için her coğrafi kavramın içeriğinin ortaya konulması insanların kimliklerindeki aidiyet ve mensubiyeti güçlendirir. Sarıkamış, millet olma sürecimizde mekânsal açıdan oldukça büyük bir öneme sahiptir ve millî kimliğimizin güçlenmesi için her bireyin Sarıkamış’ı unutmaması ve bu mekânla arasındaki derin bağı bilmesi gerekir.

Stil:

Romanın giriş kısmında her şehirden İstanbul'a gelen erlerin Trabzon'a ve oradan da Ruslara karşı vatan savunmasını gerçekleştirmek üzere Erzurum'a doğru yola çıkması anlatılır. Bu yolculukta şahısların yaşayacakları entrikaya işaret etmekte hem de tabiat, açlık ve meçhul bir amaca doğru gidişin çaresizliği içinde yapılacak mücadelenin sinyallerini vermektedir. Yol boyunca bazen Rus birlikleriyle çarpışırken kimi zaman da donma, açlık ve hastalıktan kaynaklanan toplu ölümler olacaktır. Dolayısıyla romanın her aşamasında macera unsurları ve tabiatla birlikte Rusların entrikaları yer alacaktır. Eser tarihî bir roman olmasına rağmen, kurgu olduğu gerçeği göz ardı edilmemiştir. Sadece tarihî bilgilerin olduğu kısımlarda tarih kitaplarından alıntı yapılmış, zaman zaman açıklamalı dipnotlarla bu bilgiler desteklenmiştir. Romanda dönemin gazeteleri ya da askerlerin günlüklerinden yararlanılmamış; ancak Hasan İzzettin Paşa, Hafız Hakkı, Enver Paşa ve komutanların hazırladıkları raporlar, konuşmalar, tarihî sözler (s. 56-59) veya göndermiş oldukları telgraflar ve emirler (s. 70, s. 257) metnin içerisine yerleştirilerek inandırıcılığı kuvvetlendirmek için tarihî kaynaklardan alıntı yapılmıştır. Kısacası romanın bütününde olmasa da yer yer figüratif bir dil kullanılmıştır.

Romanda dil ve üslup açısından dikkati çeken en önemli hususlardan biri de millî şuuru ortaya koyan şiir, türkü, marş ve şarkılardan yararlanılmasıdır. İstanbul'dan Erzurum'a yola çıkan erler; "Denizin dalgasına,/Kapının halkasına/Ben yolladım yârimi/Urusun kavgasına" (s.13) türküsünü seslendirirken, büyük bir harbin başlangıcında olan erleri izleyen halk da onlara şu mısralarla seslenir: "Şehitsen, secdeler yüce ruhuna der,/Yer Allahüekber, gök Allahüekber/ .../Allahüekber Allahüekber!/Yolun açık olsun ey şanlı asker!" (s.15)Acılar içindeki askere yol boyunca eşlik eden halkın sesi örnekte de görüldüğü gibi türkülerle can bulur.

Erzurum'a doğru yola çıkmış, erler sıcak bir yer ve çorba hasretiyle yanıp tutuşmaktadır. Bu durumda, hasret ve kırık bir ümitte şu türküyü söylemeye başlarlar: "Erzurum'da bir kuş var,/ Kanadında gümüş var,/ Yârim gitti gelmedi,/ Elbet bunda bir iş var." (s.51)

Roman kahramanlarından Faik Çavuş ve mangası Oltu'ya doğru ilerlerken ihtiyar bir baba, Kanal cephesine gönderdiği ve bir daha haber alamadığı oğlu Hasan'ı aramaktadır. Gelip geçen askerlerin yüzlerine bakıp oğlunu soran baba herkesin yüreğini dağlar. Bütün manga oğlunun şehit düştüğünü anlamış; fakat ihtiyar adam Allah'tan ümidini kesmemiştir. Bedeni ve gönlü yorgun bir şekilde ilerleyen takımdakiler sanki günlerce yürümemiş gibi aşağıdaki marşı hep bir ağızdan söylemeye başlamıştır: "Yüz sene var ki Moskof'un derdi,/Yurdumuzun bağırını deldi./Marş marş, haydi

arkadaş,/Göğsünü ger, Kafkaslar'ı aş!"(s.91) Romanda Enver Paşa'nın yansıtıldığı bir kurgusal figür olan Yüzbaşı Baki, askerlerin Sarıkamış'a intikalini beklerken "Turan hayali"nin gerçekleşeceğine ve zafere olan inancı ve umuduyla aşağıdaki şiiri mırıldanır:

"Kars, Batum, Kafkas elinden çevrilen hisarları,
Vurulan milli künkle, yıkarız bir gün olur
Osmanlı'nın güneşinden bir kıvılcım alırız,
Bir cehim olur cihanı yıkarız bir gün olur." (s.133)

Faik Çavuş ve mangası günlerce buz tutmuş vadilerde aç susuz yürüdükten ve duygusuzlaşmış bir şekilde tepeleri tırmandıktan sonra "İslamköy"ü görünce hayat ve güç bulmuşlar, ümitleri artmış, sanki yeniden doğmuşlardır. Bu moral ile manga erleri açlıklarını unutup türkü söylemeye başlarlar:

"Kışlanın yanında bir binek taşı
Çekin kır atını binsin binbaşı
Selama dursun çavuş onbaşı
Aman aman hallerim yaman
Erzurum Dağı'nı bürüdü duman." (s.172.)

Erlere ne zaman dinlense gurbet akıllarına gelir, gurbette bırakılanlar gönle düşer; soğuktan çatlamış, kabukları dahi buz bağlamış dudaklarında bir türkü belirir:

"Karlarda yatarlar şerefli şanlı
Kimisi vurulmuş nur yüzü kanlı
Kimisi nevcivan, taze nişanlı
Boynu buruk, melül, gözü yoldadır." (s.231.)

Faik Çavuş, erlerinden Ziver şehit düşünce o pak alını öpmek için eğilir, gözlerinden yaşlar ve dudaklarından şu iki mısra dökülür: "Eş hele dağları örten o karı/Ot değil onlar dedenin saçları" (s.237)

Türk milletinin irfanından doğan; halkın duyusu, düşünüş ve ortak zevkini yansıtan türküler yüzyıllardır kültürel kimliğimizin önemli bir parçası olmuştur. Türküler millî hafızada yer eden hatırları canlandırır. Romanda da millî kimliğimizin taşıyıcısı olan bu türküler ve şiirler Türk düşüncesini, zevkini, heyecanını, acısını, yüreklere işleyerek insanımızın erdemini, ruhunu nesilden nesle aktarmakta bu toprakların nasıl kazanıldığını unutturmamaktadır. Dolayısıyla bunlar bireyin değil toplumun kendini ifade ediş tarzı olmuş, millî kimliği yansıtan asli ve vazgeçilmez unsurlar olarak günümüze kadar gelmiştir.

Tema:

Romandaki bütün tematik öğeler; ortam, stil ve kişiler kısmında verilmeye çalışılmıştır. Özellikle kişiler bünyesinde cesaretin fiziksel güçten daha önemli olduğu ve her türlü engelin bu güçle aşılmaya çalışıldığı, Erzurum halkı, erler ve Nene Hatun üzerinden gösterilmiştir. Romanda Ruslara karşı yoğun bir nefret duygusu beslenmektedir. Türk erleri açlıkla, soğukla mücadele ederken, onlar sadece Türk ruhuyla mücadele etmektedir. Ruslar savaşmaktan çok geri çekilmekte ve hiç umulmadık yerlerde saldırıya geçmeye çalışmaktadır. Yüzbaşı Ali Tevfik Efendi ve emrindeki erler, bir Rus Binbaşı ve erlerini esir alır. Rus Binbaşı teslim olmak için bir binbaşının gelmesini ister. 99. Alay 1. Tabur Komutanı Binbaşı Kemal Bey, Rus Binbaşı'yı almak için geldiğinde haince davranan Ruslar, ateş açar. Türk askeri kadar yürekli ve cesur olamayan Ruslar, Türk askerlerinin kıyafetlerini ve silahlarını görünce inanmamışlardır. Romanda, Osmanlı'yı zorla savaşa sürükleyen Almanya da Türk askerini bir yem olarak kullanmış, vaat ettiği yardımı sağlamamıştır: "Bu amiral bir haltlar karıştırıyor ama ne? Hani Karadeniz Türk Gölü haline gelecekti? Meraklı meraklı gidip Sivastopol'u bombaladı, daha sonra sesi soluğu çıkmaz oldu..." (s.133), "Bir de şu Almanlar söz verdikleri giyecek ve silah yardımını zamanında yapsaydı..." (s.160) Millî kimliğimizin ideal insan tipi cesur ve kahramandır. Romanda da Türk erleri tehlikeler ve güçlükler karşısında hayatlarını feda etmekten çekinmemişlerdir. Hem tabiat ve açlıkla hem de Ruslarla mücadele eden erler cesur, atak, cömert olarak kurgulanmıştır. Düşmanına üstün gelmek için pes etmeyen ve savaşmadan ölmeyi bile göze alan bu erler tarihî hakikatlere sadık kalınarak işlenmiştir.

Kişiler:

Roman, tarihî bir olayı ele alması sebebiyle sayısız kişi ve yer adı içermektedir. Bu nedenle yazar harekâtı planlayan komutanları sadece tarihî kaynaklardan alıntılacağı bölümlerde olaylara eklemeye çalışmıştır. Harekâtı planlayan komutanlar ile hataları ve harekâtın gelişmesi ele alınmamış, harekâtın kendisi ve bu harekâta yaşananlar ile yaşanması muhtemel olan olaylar kurgu dâhilinde romanlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu bilgiler doğrultusunda özellikle tarihî roman ölçütlerinde belirtildiği gibi kişiler gerçekçi olarak resmedilmiş ve hareket, düşünce ve görüşleri yaşadıkları dönemi yansıtacak şekilde kurgulanmıştır. Bunlar arasında olaylara en çok dâhil olan ve millî kimliğimizin kuvvetlenmesinde vurgulanması gereken kişiler şunlardır:

Faik Çavuş –Ziver ve Kadir Ağa:

Faik Çavuş, Balkan Harbi'ne katılmış tecrübeli bir askerdir. O, harp sırasında yaşadıklarını unutamamıştır. Balkan Harbi esnasında Ayasofya, Sultanahmet, Şehzadebaşı Camileri, Bulgar askerinden kaçan Rumeli

muhabirlerine ev ve yaralı askerlere hastane yapılmıştır. Faik Çavuş hummadan yatan askerlerin bulunduğu Sultanahmet Cami'inde günlerce ölüme meydan okumuştur. O, hummadan kurtulmuş; lakin hastalığın ruhunda açtığı derin yaraların etkisinden kurtulamamıştır:

“...Sultanahmet Camisi'nin koca sütunları belirdi. Duvarda yazılı ayetleri bile okuyabiliyordu. Sonra iniltileri, çılgık ataları, 'Su...' diye yakaranların seslerini duyuyordu. Ateşler içinde yandığını, soğuktan titrediğini, lekeli hummadan kıvrılırken, caminin o huzur verici atmosferinin tek dayanağı olduğunu hatırlıyordu.” (s. 33)

Roman boyunca Faik Çavuş bu nöbetlerin etkisinden kurtulamaz, sürekli kaçıp uzaklara gitme fikriyle boğuşur. Yaranın, acının, hastalığın ölümün pençesinden kurtulan Faik Çavuş'un tek korkusu savaşmadan ölmektir. Geçirdiği bir nöbet esnasında karlar arasında kaybolan Faik Çavuş, yolda donmak üzereyken Kadir Ağa ve ailesi tarafından bulunur. Bu esnada Kadir Ağa'nın büyük kızı Zehra'ya gönüllü düşer; lakin Sarıkamış'a girmek onun en büyük sevdasıdır. Sarıkamış'a kadar askerin açlığına, susuzluğuna, hastalığına çareler arar, yolda donan, bittin, hummadan telef olan askeri ölüme terk etmez, yoldaşı Ziver'i şehit verdikten sonra kendisini yaşayan bir şehit olarak görür; romanın sonunda Ruslar'a esir düşer.

Ziver, asker ihtiyacı nedeniyle hapisaneden savaşa katılma karşılığında çıkarılan erlerden biridir. O, hapse düşmeden önce Kars'tan aldığı derileri, Erzurum ve Erzincan'da satarak geçimini sağlar; roman boyunca Faik Çavuş'un yanından ayrılmaz. Ziver'in tespitleri önemli yer tutar: “- İmparatorluğun yazgısı boğaza değil, Allahüekber Dağları'na bağlı çavuşum. Bahara dek hazırlanıp neden Rus'a saldırmayı düşünmez şu komutanlarımız, şu paşalarımız...” (s. 55) ,“ - Çavuşum, biz savaşmaya geldik ama durmadan yürüyoruz. Tümenimiz çok gerimizde kaldı. Sana bir şey söyleyeyim mi çavuşum, bizi Rus yenemez ama bu kar, bu dağlar bizi yiyip bitirecek galiba.” (s.99) Roman boyunca savaşmadan ölüme yürüdükleri gerçeğini vurgulayan Ziver, hapisanenin daha rahat olduğunu, askere reva görülen bu zulmü bir türlü kabullenemediğini vurgular; Sarıkamış'a girmeden şehit düşer.

Kadir Ağa: Kaleboğazı köyünün ileri gelenlerinden biri olan Kadir Ağa, köyü Ermeni çetelerinin basacağı haberini alınca üç kızı ve karısıyla doğduğu ve büyüdüğü toprakları terk etmek zorunda kalmıştır. Kızlarının geleceği için Erzurum'a doğru yola çıkmış, yolda Ermeni çetecileri tarafından yakalanınca karısı ve kendisi canlarını kızları için siper etmiştir.

Nene Hatun: 11. Kolordu komutanı Ragıp Paşa, Aras Nehri boyunca Hasankale'nin güneyinde ilerlemeye çalışırken yarı çıplak savaşan erlerin

yiyecekleri tükenmiş, kuru peksimetten başka hiçbir şeyleri kalmamıştır. Erzurum Valiliğine telgraf çekip yardım isteğinde bulunan Ragıp Paşa'ya Tahsin Bey tüm imkânları seferber ederek destek olur. Tellallar çıkarıp Erzurum halkından yiyecek talep eder: “Bu duyurudan sonra halk elinde bulunan fazla unu ve buğdayı kâh at sırtında, kâh kendi sırtında hükûmet konağına taşır...” (s. 73) Erzurum halkı askere son lokmasını göndermekle kalmamış, yiyeceklerin askerlere ulaştırılması için araç olmadığından çocuk yaştaki gönüllüler, Erzurum'a 90-95 km uzaklıkta bulunan Nebihan ve Hasankale'ye günlerce sırtlarında, omuzlarında un taşıyarak vatan için yola düşmüşlerdir. Cepheye yiyecek taşımak isteyen bir kişi de Nene Hatun'dur. Elinde küçük bir torba ile karlar arasında zorlukla yürüyen bu kadın bir kahramandır. 93 Harbi'nde ve Aziziye Tabyası'nda bir destan yazan Nene Hatun, son yiyeceğini de paylaşmaktan çekinmemiştir. O, vatan için düşman Erzurum'dan kovuluncaya kadar mücadele etmiş, Erzurum'un her karış toprağında hizmetten hizmete koşmuştur. Nene Hatun romanda Türk kadının savaşlardaki gizli kahraman olduğunun en güzel örneğidir. Millî kimliğin taşıyıcı figürlerinden olan Nene Hatun, vatan ve millet sevgisini her şeyin üstünde tutmuştur. Türk kimliği onun şuuru ile yeniden doğacak ve Nene Hatun kolektif belleğimizde yer edecektir.

Erzurum Halkı ve Erler:

Romanda Erzurum halkı harekât boyunca askerine yiyecek taşımış, hasta olan erleri evlerinde misafir etmiş, Ermeni çetelerinin baskınlarına, zulümlerine karşı köylerini terk etmek zorunda kalmıştır. Bütün köyler yaralı askerler ile doludur. Romanda dikkati çeken en önemli bölümlerden biri 11. Kolordu komutanının Erzurum valisi Tahsin Bey'e yiyecek için telgraf çektiği sahnedir. Bütün Erzurumlular seferber olmuş, ellerinde kalan son yiyeceklerini askere getirmiş, bunların torbalanması ve taşınması için yardımda bulunmuşlardır. Daha askerlik çağına gelmemiş çocuk yaştaki gençler otuz kiloluk yiyecek torbalarını sırtlarında yaklaşık doksan beş kilometre taşımışlardır:

“Tarih yazan, tarihe damga vuran imparatorluğun gençleri, şimdi tarihe bir çelme takmak ve yine bir tarih yazma uğraşısı içindeydiler. Bu kez varlığın değil yokluğun, tokluğun değil açlığın tarihine çelme takma düşüncesiyle, inançla yürüyorlardı... Tarihçiler bu gençlerin omuzlarına yüklenen yükü hakkıyla yazacaklar mıydı acaba?” (s. 81)

Faik Çavuş'un mangasından olan Erzurumlu İshakoğlu Yakup artık günlerce karda yürümekten görme kaybına uğrar. Kendini büyük bir karanlığın içinde bulan Yakup, bu kadar beyazlığın içinde doğan karanlığı hazmedemez ve kendini uçurumdan aşağı atar. Romandaki en etkili sahnelerden biri olan bu ölüm, bütün askeri derinden etkilemiştir. Yakup

ölümü seçmeden önce, Faik Çavuş'a ailesine gözlerinin kör olduğunun söylenmemesini ve savaşıarak şehit düştüğünün bildirilmesini vasiyet eder. Soğuk, erlerin sadece bedenlerine değil ruhlarına da işlemiştir. Askerlerden bazıları soğuktan bilinç kaybına uğramış, nereden geldiklerini ve nereye gittiklerini hatırlamaz olmuşlardır. Bütün bunlara rağmen kaybetmedikleri tek şey inançlardır:

“Bazen bir karış bazen de dize kadar kar içinde yürüyen erlerde, ayaklarına giydiği çarığın etkisiyle ilk önce ince bir ağrı başlıyordu. Bu ağrıya aldırmadan bir süre yürüyorlar, sonra ağrının geçtiğine seviniyorlardı. Yola devam ettiklerinde, ilk önce ıslanan kaskatı donan ve çarık tarafından bir mengene gibi sıkılan ayak parmaklarını hissetmiyorlardı...” (s.130)

“...31. Tümen erleri günlerdir, aylardır, açıklarını, üşüdüklerini ve arkadaşlarının donduğu, döküntü verdiği o zor günleri unutarak sanki hep tokmuş, hiç yorulmamış gibi, üstlerinde sıcak ve kalın giyecekler varmış gibi Rusların üzerine doğru atılmışlardı.” (s. 215)

Romanda erlerin açıklıkla ve soğukla imtihanı günlerce sürmüş, bittin, hummadan ve aylarca yıkanmamaktan ne yapacaklarını bilemez hale gelmişlerdir. Üşüdüklerinde atların yemliklerini kafalarına geçirip ısınmaya çalışan erler, açıklarını gidermek için her yola başvurmuştur.

“- Bunda anlamayacak bir şey yok çavuşum. Erler atın pisliğindeki taneleri ayıklayıp karda temizliyor, aralarında üçer beşer paylaşıyorlarmış. (...) Tümenin diğer taburları ve bölüklerindeki erlerden bazıları eskimiş çarık derilerini kasaturalarıyla kesmiş, küçük bir parça deriyi ağızlarına atıp çiğnemeye başlamışlardı.” (s.240.)

İnsanlık dışı trajediler yaşayarak vatan için savaşmak uğruna ölüme doğru yürümüşlerdir: “Erattan bazıları ağaçların kabuklarını sıyırıp dişlemeye başladılar ama o kadar acıydı ki, çam ağacının kabuklarını hemen tükürmek zorunda kaldılar. Bazıları ise dallarda biriken çam ballarını ağızlarına atıp sakız gibi çiğnemeye başladılar.” (s.245) Burada 32. Tümen'in erleri Ruslara çok yaklaştıkları ve ateş yakamadıkları için çam ağaçlarının tepelerine tünemişler ve sabah olduğunda karşılaşılan bu tablo herkesin içini kanatmıştır; çünkü erler ağaçlarda beyaz ölümün kucığına düşmüşlerdir.

Romanda özellikle erlerin donarak öldüğü sahneler yürek parçalayıcıdır. Erlerin çoğuna toprak buz tuttuğu için mezar bile açılmamış, sadece kurtlar yemesin diye üzerleri taşlarla örtülmüştür:

“Tabur ve bölük komutanları sağda solda yatan erleri kaldırmak için bağırıp çağırıyordu ama nafiyleydi. Tatlı bir uyuşukluğun kucığındaki erler bu

bağrıslara hiç mi hiç aldırıyorlardı. Uykuya dalar gibi ölüme gözlerini kapıyorlardı. (...) Elleri ve ayağı donmak üzere olan erleri sedyecilere taşıttırıyor, tümenin konakladığı kuytu bir yere kurdukları ameliyat çadırlarında, donan uzuvları bin bir güçlkle de olsa kesiyorlardı. Ama asıl zorluk bundan işte ondan sonra başlıyordu. Çünkü yaranın iyi sarılması, kanın durdurulması gerekiyordu. Soğuklayan bütün yaralar ve sarılan yerler acıyı daha da hissetmeye sebep oluyordu.” (s. 241)

Askerler ailelerini, mallarını, onurlarını, törelerini, özgürlüklerini ve devletlerini korumak için “Ya istiklal ya ölüm!” diyerek savaşmadan şehit düşmüş, millî kimliğimizin önemli bir parçası olan “ordu-millet” bütünlüğü anlayışının birer taşıyıcısı konumuna yükselmişlerdir.

Yüzbaşı Baki Bey:

18. Tümen 5. Tabur komutanı Yüzbaşı Baki Bey tüm içtenliği ile Osmanlı İmparatorluğu'nun eski gücüne, kudretine ulaşacağına inanan, Rus sınırından sızarak içeri gireceklerini ve yerli halkla birlikte Ruslara karşı savaşacaklarını düşünen Enver Paşa'nın temsilî karakterini yansıtan bir kişidir. Orta Asya içlerine dek ilerleyerek 93 Harbinden beri acı acı inleyen, kirlenen vatanın o güzel köşelerini; Batum'u, Ardahan'ı ve Kars'ı kurtaracaklarını düşünmektedir. O, Almanlarla birlikte yine kudretli günlere döneceklerini planlamaktadır. Enver Paşa'nın Alman hayranlığı ve Turan hayalinin taşıyıcısı olan Yüzbaşı renkli ve derin rüyasından uyanır; romanın sonunda yenilgiyi kabullenmektense ölümü düşünür; fakat gerçekleştiremez. Romanda; Yüzbaşı Baki Bey, Albay Hafız Hakkı, Hasan İzzet Paşa, Enver Paşa, Ragıp Paşa, Albay Ethem Bey, Albay Mustafa Nimet, Albay Hasan Vasfi, Yarbay Ali Osman, Yüzbaşı Nazım Şakir, Erkan-ı Harbiye Reisi Binbaşı Nasuhi Bey gibi çoğu tarihten gelen savaş komutanlarının ismi geçmektedir. Bunlar içerisinde özellikle aşağıdaki iki isim ön plana çıkmaktadır:

Albay Hafız Hakkı:

Romanda, bir rapor hazırlayıp Enver Paşa'ya gönderen ve dağlar üzerinde yollar keşfettiğinden bahseden Hafız Hakkı, harekâtın komuta yetkisi kendine verilirse orduyu patikalardan geçirebileceğini söylemiştir. O, Alman generallerin tavsiyeleriyle Enver Paşa'yı harekâtı iyiden iyiye düşünmeye sevk eden kişidir: Plana göre 11. Kolordu bulunduğu bölgede kalıp Rusların dikkatini çekecek, 2. Süvari Alayı güneye kaydırılıp Rusların oraya kuvvet kaydırması sağlanacaktır. 9. Kolordu Sarıkamış'a saldırırken 10. Kolordu komutanı Albay Hafız Hakkı, Oltu üzerinden geniş bir yay çizip Allahüekber dağlarını aşacak, böylece Sarıkamış kuşatılmış olacaktır. Rus ordusunun burada imhasıyla Kars kurtarılacak, sonra da Kafkasya'ya girilecektir.

Türk milli kültüründe kahraman figürü büyük bir önem taşır. Millî kimliğin bu baskın figürü, kendi hayatlarını ve her türlü çıkarlarını; devlet ve millet yararına feda eden kişiler arasından çıkar. Sarıkamış Harekâtı ve benzeri savaşlar ile onları anlatan edebî metinlerde de bu figürlere sıkça yer verilir. Bunların edebî metinlerde yaşatılması hem estetik olguyu pekiştirir hem de milli şuurun yeni nesillere aktarılması işlevi görür.

Sonuç

I. Dünya Savaşı Türk siyasî ve sosyal hayatına yön veren en önemli savaşlardan biridir. Osmanlı imparatorluğunun bütün imkânlarını seferber ederek katıldığı bu savaşın sonuçları çok ağır olmuş ve savaşın pek çok cephesinde ağır kayıplar veren Osmanlı, bu savaştan sonra tarihini yeniden yazmak zorunda kalmıştır. Bu cepheler içerisinde bir kahramanlık öyküsü olarak anılan Çanakkale gibi, diğer cepheler de bir kısmı yenilgi ile sonuçlansa da bir trajedi değil kahramanlık öyküsüdür. 25 Aralık 1914 – 5 Ocak 1915 Sarıkamış Harekâtı, Kafkasların kapısı olarak isimlendirilen Sarıkamış'a ulaşmak için Allahüekber ve Soğanlı dağlarında binlerce vatan evladının şehit olmasıyla sonuçlanmıştır. Sarıkamış harekâtını anlatan pek çok edebî eser vardır. Bunlardan biri İsmail Bilgin'in *Sarıkamış/Beyaz Hüzün* adlı romanıdır. Karlar altında yatan binlerce şehidin anılarına ışık tutan bu roman, tarihimizdeki bu hazin harekâtın nasıl gerçekleştiğini, askerimizin tabiatla ve Ruslarla olan mücadelesini gözler önüne sermiştir. Bu çalışmada, I. Dünya Savaşı ve bu süreçte yaşananların önemli bir parçası olan Sarıkamış harekâtının edebî esere nasıl yansıdığı ve tarihî roman ölçütlerinin bu romanda hangi düzeyde gerçekleştiği değerlendirilmiştir. Bunlara ilaveten millî kimliğin oluşmasında tarihî romanların rolü hakkında bazı tespitlere ulaşılmıştır.

Kaynakça

1. Ağaoğlu, Bülent; Sarıkamış Harekâtı Kitapları Kaynakçası (1922–2009), İst. 2009.
2. Anthony D. Simith; Millî Kimlik (Çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yay., İst. 1994.
3. Ata, Bahri; *Tarih Öğretiminde Bir Araç Olarak Tarihî Romanlar*, Türk Yurdu, Mayıs-Haziran Cilt:20, S:153–154, 2000, s. 158–165.
4. Aytaç, Gürsel; Genel Edebiyat Bilimi, Papirüs Yayınları, İst. 1999.
5. Belge, Murat; Genesis: 'Büyük Ulusal Anlatı' ve Türklerin Kökeni, İletişim Yay., İst. 2009.
6. Bilgin, Nuri; Kimlik İnşası, Aşina Kitaplar, İzmir 2007.

7. Çeri, Bahriye; Tarih ve Roman, Can Yay. , İst. 2001.
8. Çolak, İsmail: Sarıkamış Destanı Tarihimizin En Beyaz Dramı. Kahraman mı? Donkişot mu? Enver Paşa'nın Turan Hayalinin Sonu, Akis Kitap, İst. 2006.
9. Doğan, Mehmet Can; “*Tarihî Romanın Dinamikleri ve Son On Beş Yıllık Tarihî Romanları*”, Türk Yurdu, Mayıs-Haziran Cilt:20, S:153-154, 2000, s. 140-157.
10. Ercilasun, B. Ahmet; Türk Kimliği, “*Kimlik ve Dil*”, Ayvaz Gökdemir’e Armağan-2, Ötüken Neşriyat, İst. 2009., s. 18-24.
11. Gögebakan, Turgut; Tarihsel Roman Üzerine, Akçağ Yay., Ankara 2004.
12. Jenkins, Keith; Tarihi Yeniden Düşünmek (Çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitapevi Yay. Ankara 1997.
13. Karpat, H. Kemal; Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji, Timaş Yay., İst. 2009.
14. Lukacs, György; Tarihsel Roman, Epos Yay., Ankara 2008.
15. Maalouf, Amin; Ölümcül Kimlikler (Çev.; Aysel Bora), Yapı Kredi Yay., İst. 2000.
16. Naci, Fethi; Eleştiride Kırk Yıl “*Tarih ve Edebiyat*”, Adam Yay. , İst. 1994.
17. Polat, H. Nazım; Türk Kimliği, “*Yeni Türk Edebiyatı Türk Kimliği’ne Ne Kattı?*”, Ayvaz Gökdemir’e Armağan-2, Ötüken Neşriyat, İst. 2009., s. 269-282.
18. Rene Wellek ve Austin Warren; Edebiyat Teorisi (Çev. Ömer Faruk Huyugüzel), Akademi Kitapevi, İzmir 2005.
19. Şölçün, Sargut; Tarih Bilinci ve Edebiyat Bilimi, Dayanışma Yay., Ankara 1982.
20. Tural, Sadık; Zamanın Elinden Tutmak, “*Tarihî romanlar ve Atsız’ın Tarihî Romanları Üzerine Düşünceleri*”, (2. Baskı) Ecdad Yay., Ankara 1991, s.190 -233.

KİTAP TANITIMI-DEĞERLENDİRME

İlyas KAYAOKAY*

RECÂÎ-ZÂDE MAHMUD EKREM'İN DERS NOTLARI: KUDEMÂDAN BİRKAÇ ŞAİR

Recâî-zâde Mahmud Ekrem, *Kudemâdan Birkaç Şâir- Eskilerden Birkaç Şair* (Haz. Âdem Ceyhan & Halil Sercan Koşık) Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, Nisan 2014. 208 s.

Batılılaşma devri Türk edebiyatının öncülerinden olan Recâî-zâde Mahmûd Ekrem (1847-1914), şiir ve roman vadisinde mühim hamleler yapmakla kalmamış; muhtelif teori çalışmaları ile Arap ve Fars belagati ile ilk hesaplaşmamızı gerçekleştirmiştir. Devrinde "Üstâd" olarak kabul gören Ekrem, hocalık vasfı ile gençleri etrafında toplamış ve Batılılaşma devri edebiyatının zirvesi olan Servet-i Fünûn nesline liderlik etmiştir.

Soylu bir aileye mensup olan Ekrem, doğu kültürüyle ilgili ilk bilgilerini babasından alır. *Encümen-i Şuarâ* toplantılarına iştirak eden Ekrem, ilk memuriyet yeri olan *Hâriciye Mektûbî Kalemî*'nde Batı kültürü ile tanışır ve

Fransızca öğrenir. Nâmık Kemâl'in bıraktığı *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin başına geçer. Ekrem, başarılı memurluk hayatı sırasında Güzide Hanım ile evlenerek aile mutluluğunu duyar. Fakat evliliğinin ikinci senesinde yavrusu Piraye'yi kaybeder. Bu vefat, ileride sanatını tayin eden keder ve ızdırabların kıvılcımını teşkil eder. Mehmet Kaplan'ın "*eşk-i çeşmi bir küçük maslak gibi durmadan akan bedbaht bir şair*" olarak tarif ettiği Ekrem, devrin istibdad idaresinden

* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Öğrencisi. kayaokay_2323@hotmail.com

payını alır ve onun Sâime adlı hikâyesi sansüre uğrar. Recâî-zâde, siyasî idareyle ters düşecek işler yapmak yerine, eski zihniyete karşı yeni bir edebiyat çevresi meydana getirmeye kendisini verir. Muallim Nâcî ile giriştiği irtica-terakki, abes-muktebes münakaşaları ile yeni edebiyatın ufkunu açar. Mekteb-i Mülkiye ve Galatasaray Sultânîsi'nde hocalık yapar. Servet-i Fünun mecmuasını bir edebiyat dergisine çevirip başına da öğrencisi Tevfik Fikret'i getirir. Meşrutiyet sonrası kurulan hükûmette nâzırlık ve âyân azalığı yapar. 1914'te vefat eden Ekrem, görkemli bir cenaze töreni ile çok sevdiği oğlu Nijâd Ekrem'in yanına defnedilir.

Ekrem'in, şiir, tiyatro, roman, hikâye ve tercümelerinin yanında Ta'lîm-i Edebiyyât (1879), Takdîr-i Elhân (1884), Kudemâdan Birkaç Şâir (1888), Takrîzât (1896) gibi edebiyat üzerine yazmış olduğu dört eseri vardır. Bu yazıda Ekrem'in *Kudemâdan Birkaç Şâir* adlı eseri söz konusu edilecektir.

Ele alıp tanıtacağımız eser, matbaacılığı sanat hâline getiren şahıs olarak bilinen Ebu'z-Ziyâ Tevfik'in (1849-1913) kendi adıyla anılan dizisi içerisinde Hicrî 1305 (1888) senesinde neşredilmiştir. Ekrem, hacmi küçük olan bu eseri, Ta'lîm-i Edebiyyât, başka bir ifadeyle edebiyat öğretmek için ders verdiği on yıl boyunca işine yaramış müsveddelerin yok olmaması için bastırmıştır. Kendisi bu gayesini kitapçığın başında şöyle ifade eder: *"Ta'lîm-i Edebiyyât'ın tadrîsiyle meşgûl olduğum on sene müddetçe işime yaramış olan bu ehemmiyetsiz müsveddât, Ta'lîm'den husûle gelen hıdmetin ziyâıyla berâber mahv u nâ-bedîd olmamak için..."* Bu kitapçık, anlaşıldığına göre, müstakil bir yayından ziyade, Ta'lîm-i Edebiyyât'a ek olarak bastırılmak istenmiştir. Eser, Ekrem'in hocalık yaptığı on sene boyunca istifade ettiği, eski şairlerin biyografilerini ve onlar hakkında kendi tenkitlerini ihtiva eden notlardan ibarettir. "Kâri'îne" (Okurlara) başlıklı kısa sunuş yazısından sonra sırasıyla şu edebî edebî şahsiyetler söz konusu edilmiştir:

1. Sinân Paşa (ö.1486), 2. Fuzûlî (ö.1555-56), 3. Ebu's-Suûd Efendi (ö.1574), 4. Bâkî (ö.1600), 5. Nefî (ö.1635), 6. Nâbî (1712), 7. Nedîm (ö.1730), 8. Çelebîzâde Âsım (ö.1760), 9. Şeyh Gâlib (ö.1799), 10. Pertev Paşa (ö.1873), 11. Sâmî Paşa (ö.1881).

"Kâri'îne" başlıklı takdim yazısında Ekrem, kısaca eserin nasıl teşekkül ettiğiinden söz eder. Eser, hatırlatıcı notlardan ibaret olan müsveddelerin bir araya getirilmesi ile kitaplaşmıştır. Şair ve yazarların biyografilerinin araştırılmasının meşakkatli bir iş olduğuna temas eden müellif, eserin noksanlıklarına işaret etmiştir. Son cümlede -günümüz yazarlarının yaptığı gibi- yayıncısı Ebu'z-Ziyâ Tevfik'e teşekkür eder.

Sinân Paşa'nın hayatına dair kısa bilgi veren yazar, ağırlıklı olarak onun en meşhur eseri Tazarruât'tan bahseder ve bu kitabın edebî değerini belirtir. Ekrem, değerlendirmelerde bulunurken kendi sanat ve estetik anlayışı ile konuya bakar. Sinân Paşa'nın tevazu hasletine dair yazdığı üç beyti örnek göstererek onun şair olmadığına hükmeder. Sebep olarak, ahlâka dair hakikatlerin kuru şeyler olduğunu, bunların yeterince işlenmesi gerektiğini ifade eder. Paşa'nın tasavvufa meylettiğine değinen yazar, Tazarruât'ta yer

alan tevâhid ve münâcâtlara bakarak onu kabiliyetli bulur. Denebilir ki, Tanzimat'ın çelişkili tavrı, Ekrem'in bu tenkitlerine de yansımıştır.

Fuzûlî hakkındaki bilgilerin yetersizliğinden söz açan yazar, onu ediplerin dâhîlerinden biri olarak tanıtır. Klâsik şairler, Fuzûlî'yi anarken çok kere Leylâ vü Mecnûn mesnevisiyle beraber zikretmiştir. Recâf-zâde, Acem'e ait teşbih ve tasvirler bir yana bırakıldığı zaman, eserin hisse dokunan bir yönünün olduğunu belirterek üslûbunu beğendiğini söyler. Fuzûlî'nin adı geçen eserinin Osmanlı tiyatrosunda sahnelendiğini bildiren yazar, böylece onun kendi çağının edebiyatı içinde de ölümsüzleştiği düşüncesindedir.

Ebu's-Suûd Efendi bahsinde Ekrem, ünlü âlimin meşhur bir beyti ile söze girdikten sonra, şeyhülihlâmlik vazifesinden ve üç dilde yazılmış şiirlerinden kısaca bahseder. Bir beytinden hareketle, Ebu's-Suûd'un âlimlik vasfına uygun sözler söylediğini belirtir. 982 (1574) olan vefat senesini yanlışlıkla 983 (1575) şeklinde kaydeden yazar, şeyhülihlâmın torunu veya çocuğu hakkında yazmış olduğu bir mersiye ile bu bahsi sona erdirir.

Bâkî'ye daha çok sayfa ayırması, şairin edebiyat tarihimizdeki mühim yerini bildiği içindir. Bâkî, devrinde "sultânü'ş-şuarâ" (şairler sultanı) sayılmıştır ve gerçekte de güçlü bir şairdir. Ekrem'in üzerinde durduğu üslûp özelliği, Bâkî'nin Türkçe'yi kullanmasındaki başarısıdır. Vezni kullanmadaki ustalığı, dilinin akıcılığı, ahenkli şiirleri, yazarın dikkatini çeker. Recâf-zâde, devrinin önemli edebî simalarından biri olan Ziyâ Paşa'nın konuya dair görüşlerine de yer vermiştir. Kendisi Bâkî'nin olumlu vasıflarının yanında olumsuz gördüğü yönlerine de değinir. Cinas gibi sanatlara tenezzül etmesi, benzetme ve istiarelerde bazen dikkatsizlik göstermesini Bâkî'ye yakıştıramaz. Sultan Süleyman için yazdığı mersiye gibi divanında bulunan diğer şiirleri de duygu ve tasavvur yüksekliği ile Ekrem'in dikkatini çekmiştir. Bâkî'nin tesirini izah ederken başka şairlerin Bâkî hakkındaki beyitlerine de yer verir.

Ekrem'e göre Bâkî'den sonra şiir dilimizin incelik ve güzelliği kazanmasına hizmet edenlerin başında gelen Nefî, benzersiz bir şairdir. Ekrem, cinas sanatını bir kusur olarak görür ve Nefî'nin böyle şeylere meyletmediğini söyler. Nefî'nin mensur bir eserini çok zaman önce gördüğünü, fakat bu notlarını yazarken göz atma imkânı bulamadığı için onun mahiyeti hakkında fikir beyan etmez. Ayrıca, Nefî'nin de nesre tenezzül etmediğini onun bir beytiyle ortaya koyar. Nefî'nin en belirgin vasıflarından biri olan fahriyeciliğine de temas eden yazar, Farsça yazılmış kasidelerinden toplam 23 beyti örnek olarak sunar. Nefî'nin heccavlığına dair yapmış olduğu değerlendirme ise oldukça dikkat çekicidir. Ekrem'den sonra gelen edebiyat tarihçileri ve tenkitçiler, onun bu görüşünden istifade etmişlerdir. Ona göre, Nefî eğer övgü ve yergideki bu başarısını fetih gibi galibiyetler ve hadiseler için kullanmış olsaydı, Şehnâme'si ile Farısların Homer'i olan Firdevsî gibi o da Türklerin Virjil'i olurdu. Sihâm-ı Kazâ'dan örnekler veren yazar, Nefî'nin hicivlerine hedef olan Kâf-zâde Fâizî'nin tezkiresinde onun şiirleri hakkında verdiği sübjektif hükmü aktarır. Daha sonra Fâizî'nin Nefî'nin boş ve manasız sözler söylediği iddiasına, verdiği örneklerle itiraz eder.

Oldukça şöhretli bir şair olan Nâbî Efendi, Ekrem'e göre bu şöhretin hakkını verecek kadar kudretli bir sanatkâr değildir. Nâbî, hikemî tarzın öncüsüdür. Sanat anlayışı, Ekrem ile ters düştüğünden olsa gerek, Nâbî'nin hacimli divanını *puf böreğine* benzetir. Dıştan önemli görünse de içinin havadan ibaret olduğunu iddia eder. Ekrem, maksadının Nâbî'yi hor görmek ve çürütmek olmadığını, diğer meşhur şairlerle onun arasındaki farkı göstermek istediğini belirtir. Nâbî, her ne kadar hem nesir, hem nazım sahasında çeşitli türlerde örnekler verse de Ekrem'e göre, şöhretinin büyüklüğüne uygun sayılacak olağanüstü bir eser vücuda getirmemiştir. Yazar, Ziyâ Paşa'nın Nâbî hakkındaki görüşlerini de naklederek onun üstün tarafının sadece söyleyiş kolaylığında görüldüğünü dile getirir. Nâbî'nin çeşitli manzumelerinden seçtiği on sekiz beyti okuyucuya sunarak eserlerinin okunmasının *zehirli bitkiler içinde çiçek toplamak* kabilinden olduğunu belirtir. Nâbî'nin divanı dışındaki bazı eserlerini de kısaca anan Ekrem, mezarı hakkında 1881 veya 82 yılında yapılan onarım çalışmalarını takdirle ifade eder.

Nedîm, yeni dilli oluş, üslûp düzgünlüğü, acıcılık meziyetleriyle Ekrem'in beğendiği şairlerden biridir. Nedîm'i diğer şairlerden üstün kılan tarafı, Türkçeyi kullanmadaki başarısıdır. Günümüzde *Mahallîleşme* hareketinin önemli şairlerinden biri olarak kabul edilen Nedîm, Lâle Devri'nin ihtişamlı günlerinde sunduğu kasideler ve şarkılar karşılığında İbrâhîm Paşa tarafından ağzı mücevherle doldurulmuş bir şairdir. Ekrem'in Nedîm'e yönelttiği bir tenkit, aşırı şuhluğu ve ahlâkı güzelleştirecek konulara yönelmeyişidir. Ekrem'e göre bir şairin vicdanındaki en yüksek duyguların başında *vatan sevgisi* gelmektedir. Nedîm'de bu özellik olmadığı için onu tenkit eder. Dikkat edilirse, Ekrem bu konularda sürekli çelişkili cümleler kullanır. Hem ahlâka dair şeylerin şiirde kuru olduğunu belirtir, hem de Nedîm'i bu yönden eleştirir. Nedîm'in genel olarak nazmını beğendiğini söyleyen yazar, onun şiirlerini sabah toplanmış bir deste kokulu çiçeğe benzetir. Nedîm'in şiirlerinden örnekler veren yazar, mensur eseri olan Müneccimbaşı Tarihi'nden de kısaca söz eder.

Çelebi-zâde Âsım, Ekrem'in -tabiri caizse- kayırıp büyük şairler arasında yer verdiği birkaç edebî şahsiyetten biridir. Hayatına dair bazı bilgileri tezkireleri kaynak göstererek aktardıktan sonra şiirleri hakkında olumlu ya da olumsuz bir değerlendirmede bulunmaz. Yalnızca çağdaşı Nedîm'i taklit ettiğini belirtir ve irsâl-i mesel sanatını çokça kullandığını şiirlerinden örnekler göstererek ortaya koymaya çalışır. Ziyâ Paşa'nın, Âsım'ın şiirlerinde de vezin kusurları olduğunu söylemesini bir yanılma gibi görür. Şairin şiirlerinden verdiği misallerin onun bilgelik bakışını ve kabiliyet gücünü gösterdiğini belirtir.

Ekrem, Şeyh Gâlib'in hayatını kısaca anlattıktan sonra sözü hemen Hüsn ü Aşk adlı meşhur mesnevisine getirir. Gâlib'in tasavvufî unsurlar ihtiva eden gazel ve kasidelerini benzerlerinden pek üstün bulmayan Ekrem, Hüsn ü Aşk ayrı tutar. Ona göre bu eser, şairin adını ebedileştirmeyi sağlayacak, nadir ve yeni icad edilmiş şeylerdendir. Viktor Hugo'nun çok beğenilen tasavvurlarının, hayallerinin benzerlerinin Gâlib'in mesnevisinde

bulduğunu belirtir. Ziyâ Paşa'nın Harâbât mukaddimesinde Nâbî'nin kudretini belirtmek ve Gâlib'in Hayrâbâd aleyhinde yazdıklarını tenkit etmek üzere söylediği söze karşı çıkan Ekrem, Nâbî ile Gâlib'i mukayese eder. Son olarak Gâlib'in gazel ve kaside yolundan çıkıp geniş, bereketli vadilere yaratılışını sevk etmiş olması hâlinde sonraki zamanlara değerli edebî eserler bırakmasını mümkün gördüğünü belirtir.

Pertev Paşa hakkındaki biyografi çok kısa olup burada onun hayatı ve eserlerine değinilmiş; kendisinin bütün kabiliyetinden edebiyatımız faydalanmaksızın çarçabuk vefatı konusundaki üzüntü dile getirilmiştir.

Sâmî Paşa da Ekrem'in bir buçuk sayfa kadar yer verdiği son şairdir. Hayatı ve eserleri hakkındaki kısa bilgilerden sonra Paşa'nın henüz meydana çıkmamış eserlerinin olduğunu ve şiire çok önem vermemiş görüldüğünü söyler.

Mahmud Ekrem Bey'in söz konusu ettiğimiz bu biyografi ve tenkit karışığı eseri, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Âdem Ceyhan ile Arş. Gör. Halil Sercan Koşık tarafından neşredilmiştir. Ceyhan, eseri tanıtır değerlendirildiği sunuş kısmının sonunda Koşık'ın Arap harfli metni yeni harflere çevirerek bilgisayara aktardığını ifade eder. Bilindiği gibi, ortaklaşa yapılan çalışmalarda eleştirilen noktaların başında kimin ne kadar katkı sağladığının belirtilmemiş oluşu gelmektedir. Ceyhan öğrencisinin yeni harflere çevirdiği metni okuyup düzeltmiş; bu eser için oldukça etraflıca bir tanıtım, değerlendirme yazısı yazmış; kitapçığı günümüz Türkçesine de çevirmiş, bu sırada gerekli gördüğü bazı açıklamaları ve tashihleri de yapmıştır. Yayında, kitabın günümüz Türkçesine aktarılmış kısmına önce, yeni harflere çevrilmiş aslına ise bunun ardından yer verilmiştir.

Ceyhan, eserin tanıtımını yaptığı 23 sayfalık giriş yazısında mahiyetini, olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koyar. Bilimsellik açısından kayda değer taraf, eserin sadece övülmeyip yahut sırf eksiklik ve yanlışlarının belirtilmeyip müsbet ve menfi yönlerinin birlikte ortaya konmasıdır. Bu tür yayınlarda zaman zaman rastlanan yanlış, eserin kabul görmesi için haddinden fazla övülmesi ve eksikliklerinin değerlendirilmeyişidir. Oysa Ceyhan, eserin eksik ve hatalı taraflarını da belirterek ilmî anlayışa uygun, objektif hareket etmiştir. Eserin sonraki tenkitçilere ve edebiyat tarihi yazarlarına nasıl tesir ettiğini de mukayeseli bir çalışma ile okuyucuya sunmuştur.

Söz konusu kitabı yayınlayan naşir, Ekrem'in bu eserini olduğu gibi Latin asıllı yeni Türk harflerine çevirmemiştir. Âdeta bu eseri Ekrem ile beraber yeniden hazırlayarak onun özünü bozmadan nasıl zenginleştirilmesi gerektiğini göstermiştir. İfade edildiği üzere Ekrem'in bu ders notları Ta'lîm-i Edebiyyât'a ek olarak düşünülmüştür. Onu yayınlayan, söz konusu şairlerin, yazarların eserlerinden Ta'lîm-i Edebiyyât'a alınan bazı parçaları seçerek günümüz Türkçesine çevirdiği metne eklemiştir. Ceyhan bu durumu köşeli parantezler içinde ve dipnotlarda belirtmiştir. Örneğin, Sinân Paşa bahsinin son bölümü (s.43-44), Fuzûlî'nin Şikâyetnâme'si ve bazı beyitleri (s.50-54),

Ebu's-Suûd Efendi'nin mersiyesi (s.58-59), Bâkî'nin mersiyesi ve bazı beyitleri (s.69-70), Nefî bahsindeki son beyitler (s.85-88), Nâbî bahsindeki son beyitler (s.100-102) Nedîm bahsindeki son beyitler (s.112-113), Âsım'ın değerlendirdiği beyitler (s.122-123), Şeyh Gâlib'in mesnevisinden alınan fahriyye mahiyetindeki beyitler (s.132-133), Pertev Paşa'nın Rousseau'dan tercüme ettiği şiir (s.138-139), Sâmî Paşa bahsindeki nesir kısmı (s.144-145), Ta'lîm-i Edebiyyât'tan alınmış; ayrıca ilgili konunun geçtiği sayfa numaraları da dipnotlarda belirtilmiştir. Eserin sonuna Ekrem'in Nihâl dergisinde *Mehmed Zîver* müstear ismini kullanarak yayınladığı "*Fuzûlî'yi Tanıyalım*" yazısı da şaire dair kitapçıkta verilen bilgileri tamamlayıcı bir metin niyetiyle konmuştur.

Ceyhan, mukayeseli bir çalışma yapmış olup Ekrem'in eserinde andığı beyitleri divanlardan, atıfta bulunduğu sözleri tarihî, biyografik, antolojik eserlerden bularak dipnotlarda belirtmiştir. Yine naşir, bazı biyografilerde verilen bilgilerdeki yanlışları dipnotlarla düzeltmiş ve belirsizlikleri açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır.

Arap harfli Osmanlıca metinlerin Latin harflerine çevirisinden ibaret eserlerde görülen önemli eksikliklerden biri, metnin günümüz Türkçesiyle verilmeyişidir. Ceyhan, eserin günümüz Türkçesine çevirisini de kitaba ekleyerek geniş okuyucu kitlesi tarafından anlaşılmasını hedeflemiştir. Bu konuda oldukça titiz davranan Ceyhan, günümüz insanının anlamakta zorluk çekeceğini düşündüğü kelimelerin, beyitlerin nesre çevirilerini de parantez içinde vermiştir. Hicrî ve Rûmî tarihlerin Milâdî takvimdeki karşılıkları parantez içinde gösterilmiştir. Eserin sonunda bir isimler dizini yer almaktadır.

İlim âlemine bu eseri kazandıran Ceyhan'la yardımcısı Koşik'i, tarihî-edebî metinlerin neşri konusunda böyle örnek gösterilebilecek bir çalışma ortaya koydukları için kutluyor, kendilerinden daha nice değerli yayınlar bekliyoruz.